

A close-up photograph of a human hand, palm facing forward. The skin on the palm and fingers shows signs of irritation, with several red, inflamed patches and some small blisters. The background is blurred, showing other people's hands in a similar state, suggesting a group setting.

Grensoverschrijdend gedrag aanpakken

Wat werkt bij het activeren van omstanders?

Movisie: kennis en aanpak van sociale vraagstukken

Movisie is hét landelijk kennisinstituut voor een samenhangende aanpak van sociale vraagstukken. Samen met de praktijk ontwikkelen we kennis over wat echt goed werkt en passen we die kennis toe. De unieke rol van Movisie is het versnellen van leerprocessen. We zijn alleen tevreden als we een duurzame positieve verandering voor mensen in een kwetsbare positie realiseren.

We ondersteunen en adviseren maatschappelijke organisaties, overheden, maatschappelijk betrokken bedrijven en burgerinitiatieven. Lokaal of landelijk, toegesneden op het vraagstuk en de organisatie. Zo kunnen deze organisaties en hun professionals hun werk voor de samenleving zo goed mogelijk doen.

Movisie staat voor een maatschappij waar iedereen op een gelijkwaardige manier kan deelnemen. Waarin ook mensen in kwetsbare posities, gezien en ondersteund worden.

Kijk voor meer informatie op www.movisie.nl.

Colofon

Auteurs: Zsuzsa Kovács, Sahar Noor
Eindredactie: Annemarie van den Berg
Vormgeving: Suggestie & Illusie

Overname van informatie uit deze publicatie is toegestaan onder voorwaarde van bronvermelding:
© Movisie, kennis en aanpak van sociale vraagstukken

De inhoud van deze publicatie is met grote zorg samengesteld.
Desondanks is Movisie niet aansprakelijk voor de eventuele schade die ontstaat door het gebruik van deze informatie.

Juni 2021

Ministerie van Volksgezondheid,
Welzijn en Sport

Deze publicatie is tot stand gekomen dankzij financiering van het ministerie van VWS

Inhoudsopgave

1. Inleiding	4
1.1 Aanleiding	4
1.2 Doelstelling	5
1.3 Onderzoeksvragen	8
1.4 Aanpak	8
1.5 Leeswijzer	9
2. Wat werkt om ervoor te zorgen dat omstanders effectief reageren op grensoverschrijdend gedrag?	10
2.1 Het nut van ingrijpen	10
2.2 Waarom grijpen mensen niet in?	11
2.3 Bystander Intervention Model	11
2.4 Contextuele en persoonlijke factoren bij ingrijpen	19
2.4.1 Empathie en houding	19
2.4.2 Relatie met het slachtoffer	19
2.4.3 Demografische kenmerken van de omstander	20
2.5 Verschillen per type grensoverschrijdend gedrag	21
2.5.1 Seksueel grensoverschrijdend gedrag	22
2.5.2 Discriminatie	24
2.6 Samenvatting	26
3. De effectiviteit van omstanderinterventies in Nederland	29
3.1 Interventies in Nederland	29
3.2 Effectiviteit van de interventies	34
3.2.1 Behalen van interventiedoelen	34
3.2.2 Algemene kenmerken van de interventies	35
3.2.3 Aansluiting bij de doelgroep	39
3.2.4 Uitvoering en evaluatie	39
3.3 Samenvatting	39
4. Samenvatting en conclusie	41
4.1 Deelvraag 1: Wat weten we uit de literatuur over 'wat werkt' in het algemeen over het toerusten van omstanders om effectief te kunnen ingrijpen bij grensoverschrijdend gedrag?	43
4.2 Deelvraag 2: Welke werkzame mechanismen zijn er bekend voor het activeren van en het ingrijpen door omstanders bij (1) discriminatie en (2) seksueel grensoverschrijdend gedrag en seksueel geweld in het bijzonder?	45
4.3 Deelvraag 3: Welke interventies zijn er in Nederland al beschikbaar die omstanders helpen om in te grijpen? Wat is er bekend over de effectiviteit daarvan?	46
4.4 Hoofdvraag: Met welke interventies kunnen wij omstanders voldoende toerusten om te kunnen ingrijpen bij discriminatie en seksueel grensoverschrijdend gedrag?	47
Bronnenlijst	49

Inleiding

1.1 Aanleiding

De traditionele gedachte dat veiligheid in de publieke ruimte uitsluitend de taak is van de overheid, is in de participatiesamenleving aan het verdwijnen. Er wordt nadruk gelegd op burgermoed en de rol van omstanders in de publieke ruimte: burgers worden uitgenodigd om verantwoordelijkheid te nemen voor veiligheid in de publieke ruimte en op te treden bij sociale onveiligheid en grensoverschrijdend gedrag (Van Lochem et al., 2014). Uit onderzoek weten we dat door actief te reageren het grensoverschrijdende gedrag van de dader vaak beëindigd kan worden (Nelson, Dunn & Paradies, 2011). Niet alleen professionals, maar ook omstanders kunnen in onveilige situaties een de-escalerende rol spelen. Daarvoor is het belangrijk dat zij weten wat zij in zo'n situatie kunnen doen.

Binnen het programma *Sociale Stabiliteit* van het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS) en naar aanleiding van actuele ontwikkelingen wil Movisie inzetten op het vergroten van de sociale veiligheid in de publieke ruimte. Een van de doelen waar wij ons de komende jaren op richten, is het versterken van de rol van omstanders bij het signaleren en bespreekbaar maken van grensoverschrijdend gedrag (waaronder intimidatie, discriminatie en geweld).

De rol van omstanders is in 2020 zowel bij burgers als bij professionals en gemeenten sterk onder de aandacht gekomen. Tijdens de coronacrisis kwam er steeds meer oog en zorg voor elkaar. Niet alleen voor bijvoorbeeld ouderen en mensen met een slechte gezondheid, maar ook voor de uitsluitingsmechanismen in onze samenleving. Duizenden mensen kwamen in verschillende steden bij elkaar om te protesteren tegen racisme. En opvallend daarbij was dat niet alleen mensen de straat op gingen die zelf last hebben van racisme, maar ook de zogeheten *allies*: mensen die zich solidair verklaren met de slachtoffers en samen met hen opkomen voor een meer inclusieve samenleving.

Tegelijkertijd lijkt de coronacrisis nieuwe situaties van onveiligheid te creëren. Waar veel mensen de beperkende maatregelen in acht nemen om verdere verspreiding van het virus zo veel mogelijk te voorkomen, lijkt een groeiende groep mensen wantrouwig te zijn tegenover deze maatregelen. Ze nemen de maatregelen niet serieus en leven ze niet (meer) na. Volgens een van onze *Associate Members* van Movisie is dit een onderbelichte ontwikkeling die kan leiden tot spanningen en grensoverschrijdend gedrag, en waar dringende aandacht voor nodig is.¹ In tijden van *social distancing* waarin professionals vaak meer op afstand staan, is het extra belangrijk dat mensen goed op elkaar letten, voor elkaar zorgen en waar nodig ook daadwerkelijk ingrijpen als er onveilige of bedreigende situaties ontstaan. Zowel in de nabije (sociale) omgeving als in de publieke ruimte, zowel online als offline.

1 De *Associate Members* van Movisie zijn toptalenten uit het sociale domein uit beleid en praktijk: gemeentelijke professionals, ervaringsdeskundigen en sociaal professionals. Het zijn talentvolle mensen die zich op vernieuwende wijze hebben onderscheiden in het sociale domein. Zie voor meer info: www.movisie.nl/associate-members-toptalenten-uit-sociaal-domein.

Bij professionals binnen het sociale domein signaleren we een behoefte aan concrete handvatten voor het omgaan met situaties van grensoverschrijdend gedrag. Wat in de ene situatie van grensoverschrijdend gedrag goed kan werken, werkt niet per se in een andere situatie. Hoe grijp je als professional in? Welke interventies zijn in welke situaties effectief, en welke niet?

Ook van de gemeente Utrecht ontvingen we een kennisvraag over mogelijke handelingsperspectieven van omstanders. Uit een onderzoek naar straatintimidatie in Utrecht blijkt dat omstanders vaak niet ingrijpen wanneer zij getuige zijn van intimidatie in de openbare ruimte. Wanneer de gemeente Utrecht beter weet welke handelingsperspectieven er zijn voor omstanders, dan kan zij deze kennis ook delen met andere gemeenten (onder andere Rotterdam, Almere en Amsterdam) die ook bezig zijn met het thema 'straatintimidatie' (in het bijzonder seksuele intimidatie van meisjes/vrouwen).

Er zijn echter weinig interventies bekend die zich richten op omstanders met als doel hun handelingsperspectief te vergroten. Interventies gericht op het activeren en trainen van burgers, leerkrachten, politieagenten, jongerenwerkers en andere sociaal werkers is van groot maatschappelijk belang om bijvoorbeeld discriminatie en stigmatisering aan te pakken (Omlo, 2020). Denk bijvoorbeeld aan trainingen die burgers of politieagenten aanmoedigen om actief in te grijpen en hun leren hoe zij racistische uitspraken op straat kunnen signaleren en hoe zij de dader kunnen aanspreken en confronteren.

Omstanderinterventies zijn een belangrijk middel om burgers en professionals een handelingsperspectief te bieden om problematisch en grensoverschrijdend gedrag te kunnen signaleren, bespreekbaar te maken, een norm te stellen of een (moreel) standpunt in te nemen. En daarmee kan de sociale veiligheid worden vergroot. Dit vormt samen met de signalen uit het maatschappelijke middenveld, van professionals uit het sociale domein en van gemeenten, de aanleiding om te onderzoeken wat er bekend is over wat werkt bij het activeren van omstanders in situaties van grensoverschrijdend gedrag, en welke interventies daar specifiek op zijn ingericht. In dit onderzoek richten we ons dan ook op interventies rondom omstandergedrag en op manieren waarop omstanders en professionals toegerust kunnen worden om in te grijpen.

1.2 Doelstelling

Het doel van dit onderzoek is tweeledig:

1. Wij willen kennis verzamelen over wat werkt bij het activeren van omstanders en hoe interventies ontwikkeld kunnen worden met als doel omstanders toe te rusten om in te grijpen.
2. Wij willen wetenschappelijke kennis omzetten naar praktische handvatten voor burgers, omstanders en professionals om te kunnen ingrijpen bij grensoverschrijdend gedrag.

Deze doelen leunen op elkaar. We lichten ze hierna toe, samen met de keuzes die wij hebben gemaakt voor dit onderzoek.

1. Kennis verzamelen

Het eerste doel van dit onderzoek is kennis te verzamelen over manieren waarop actieve burgers of sociale professionals effectieve interventies kunnen ontwikkelen om in te zetten bij grensoverschrijdend gedrag. Daarvoor is het nodig om te weten wat er werkt bij het activeren van omstandergedrag, en hoe die kennis ingezet kan worden bij interventies. In de kadertekst bij deze paragraaf lichten we de begrippen die we hanteren nader toe.

BEGRIPPEN

Met **grensoverschrijdend gedrag** bedoelen we omgangsvormen die door de persoon die het ondergaat als gedwongen en/of ongewenst worden ervaren. In het bijzonder wanneer er sprake is van een bedreigende, vijandige, beledigende, sociaal onveilige of kwetsende situatie.

We spreken van **seksueel grensoverschrijdend gedrag** wanneer er niet voldaan wordt aan een of meer voorwaarden voor een positieve seksuele interactie (Berlo & Van Beek, 2018): wederzijdse instemming, vrijwilligheid en gelijkwaardigheid. Seksueel geweld is een vorm van seksueel grensoverschrijdend gedrag, dat duidt op verkrachting en aanranding. Bij grensoverschrijdend gedrag zijn verschillende gradaties van ernst te onderscheiden, seksueel geweld is de ernstigste (Berlo & Van Beek, 2018).

Bij **discriminatie** ondervinden personen die tot een bepaalde groep behoren, of daartoe gerekend worden, een bepaald nadeel (Andriessen et al., 2010). Discriminatie kan verschillende uitingsvormen hebben, zoals negatieve bejegening (bijvoorbeeld naropen of pesten), ongelijke behandeling (iemand krijgt bijvoorbeeld vanwege zijn of haar huidskleur een baan niet) en vernieling, bedreiging of geweld (Andriessen, 2017), en kan plaatsvinden op verschillende gronden, zoals religie, huiskleur, geslacht en seksuele oriëntatie. Op basis daarvan zijn verschillende vormen van discriminatie te onderscheiden, zoals moslimdiscriminatie, genderdiscriminatie, racisme en homofobie. Belangrijke voorspellers van discriminatie zijn vooroordelen en stereotypen (Felten, Taouanza & Broekroelofs, 2018).

Met **omstanders** bedoelen we individuen die getuige zijn van grensoverschrijdend gedrag maar daar niet direct bij betrokken zijn als pleger of slachtoffer. In de wetenschappelijke literatuur wordt er onder omstander 'passieve getuige' verstaan. Prosociale omstanders zijn mensen die (1) actief ingrijpen in de situatie door zich uit te spreken tegen het grensoverschrijdende gedrag of (b) anderen overtuigen om te reageren op het grensoverschrijdende gedrag (Felten, Taouanza & Broekroelofs, 2018). Zowel de definitie van grensoverschrijdend gedrag, als de definitie van (een prosociale) omstander wijst er dan ook op dat het om omstanders gaat die een positieve bijdrage willen leveren in situaties van grensoverschrijdend gedrag waar zij getuige van zijn. Wij beperken het onderwerp van dit onderzoek dus tot situaties van ingrijpen waarbij er 'burgermoed' speelt. Bij burgermoed gaat het vanaf het eerste moment van ingrijpen duidelijk over een gewenst gedrag van de omstander (Mehlbaum & Van Steden, 2016). De intentie van het ingrijpen houdt een verzet tegen onrecht en het op de bres staan voor rechtvaardigheid in. Bij deze situaties handelt de omstander binnen de wet- en regelgeving. Wanneer er buiten die kaders om opgetreden wordt, is er sprake van eigenrichting in plaats van burgermoed, en van eigen rechter in plaats van prosociaal omstander (Mehlbaum & Van Steden, 2016).

INTERVENTIES EN HUN EFFECTIVITEIT

Het inzetten van interventies is in het sociale domein een veelgebruikt middel om sociale problemen zoals grensoverschrijdend gedrag aan te pakken (Gelinck et al., 2018). Onder 'interventie' verstaan wij de in het sociale domein breed hanteerde term: aanpak met een planmatig en doelgericht karakter. Een interventie is effectief wanneer blijkt dat gedrag, vaardigheden, cognities, gevoelens en dergelijke bij deelnemers in voldoende mate conform de interventiedoelen zijn veranderd (Gelinck et al., 2018). Bij interventies rondom omstandergedrag gaat het er dan om het gedrag van passieve omstanders zodanig te sturen dat zij actief omstandergedrag gaan vertonen. Voorbeelden van actief omstandergedrag zijn: zich uitspreken tegen het grensoverschrijdende gedrag, en anderen overtuigen om in te grijpen. Om dit doel te bereiken, dienen interventies over bepaalde kenmerken te beschikken die de werkzame mechanismen in gang zetten. Met **werkzame mechanismen** bedoelen we bewust georganiseerde handelwijzen, technieken of maatregelen die ertoe leiden of eraan bijdragen dat het gewenste effect optreedt (Bool, Felten & Rensen, 2019). Werkzame mechanismen kunnen gericht zijn op verschillende factoren: (1) op een proces bij een persoon of tussen personen, (2) op het veranderen van omstandigheden die personen beïnvloeden (Bool, Felten & Rensen, 2019). Bij het inzetten van verschillende technieken en handelwijzen moeten interventieontwikkelaars rekening houden met 'wat werkt' – de factoren en kenmerken die een gewenst gedrag van de deelnemers (in dit geval omstanders) faciliteren en/of belemmeren. Zowel de uitvoering als de inhoud van een interventie heeft invloed op de verandering die bij de deelnemers plaatsvindt. Ten eerste moeten interventies zodanig ingericht worden dat de uitvoering daarvan de gewenste gedragsverandering faciliteert. Ten tweede moet de inhoud van de interventie zodanig werkzame mechanismes in gang brengen die bijdragen aan de gewenste gedragsverandering.

Hoewel omstanders bij uiteenlopende typen grensoverschrijdend gedrag een rol kunnen spelen, hebben wij het in dit onderzoek specifiek over discriminatie en seksueel grensoverschrijdend gedrag. Onder grensoverschrijdend gedrag verstaan wij bijvoorbeeld ook huiselijk geweld, voor zover dat zichtbaar is in de publieke ruimte. Denk hierbij aan grensoverschrijdend gedrag tussen partners en of ex-partners. Echter, huiselijk geweld vindt meestal plaats achter de voordeur en niet in de publieke ruimte. Wanneer het achter de voordeur plaatsvindt, is het voor omstanders niet direct zichtbaar, waardoor zij niet kunnen ingrijpen. Maar signalen en/of vermoedens van huiselijk geweld kunnen door omstanders wel degelijk worden opgepikt in de publieke ruimte. Zo weten we uit onderzoek (Ten Boom & Wittebrood, 2019) dat betrokkenen bij huiselijk geweld hun ervaringen eerder met omstanders en/of mensen uit hun sociale netwerk bespreken dan met professionals. Desondanks hebben we ons onderzoek vooral gericht op discriminatie en seksueel geweld in de publieke ruimte. Ten eerste om de context waarin grensoverschrijdend gedrag plaatsvindt af te bakenen. Ten tweede omdat we bij Movisie grondige kennis hebben over deze twee vormen van grensoverschrijdend gedrag, en daar kunnen we in dit onderzoek verder op voortbouwen.

2. Kennis omzetten naar praktische handvatten

Het tweede doel van dit onderzoek is een basis te leggen voor het vervolgonderzoek in 2021. In 2021 willen wij de verzamelde wetenschappelijke kennis omzetten naar praktische handvatten voor burgers, omstanders en professionals om in te grijpen bij grensoverschrijdend gedrag. Uiteindelijk is het de bedoeling dat dit onderzoek en het onderzoek in 2021 zullen leiden tot concrete tips over hoe omstanders geactiveerd kunnen worden bij situaties van grensoverschrijdend gedrag. Afhankelijk van de bevindingen van dit onderzoek zullen we onze aandacht in 2021 richten op een van de twee genoemde vormen van grensoverschrijdend gedrag, en zullen we in de praktijk kijken waar de behoeften van burgers liggen.

1.3 Onderzoeksvragen

Voortbouwend op de doelstellingen staat in dit rapport het beantwoorden van de volgende hoofdvraag en drie deelvragen centraal:

Hoofdvraag:

Hoe kunnen wij omstanders voldoende toerusten (met behulp van interventies) om te kunnen ingrijpen bij situaties van discriminatie en seksueel geweld?

Deelvraag 1: Wat weten we uit de literatuur over 'wat werkt' in het algemeen over het toerusten van omstanders om effectief te kunnen ingrijpen bij grensoverschrijdend gedrag?

Deelvraag 2: Welke werkzame mechanismen zijn er bekend voor het activeren van en het ingrijpen door omstanders bij (1) discriminatie en (2) seksueel grensoverschrijdend gedrag en seksueel geweld in het bijzonder?

Deelvraag 3: Welke interventies zijn er in Nederland al beschikbaar die omstanders toerusten om in te grijpen? Wat is er bekend over de effectiviteit daarvan?

1.4 Aanpak

De bevindingen in dit rapport zijn via de volgende stappen tot stand gekomen.

Stap 1. Deskresearch

Ten eerste hebben wij een Google search uitgevoerd naar Nederlandse interventies waarin omstanders geactiveerd worden om in te grijpen bij grensoverschrijdend gedrag in de publieke ruimte. We hebben deze interventies geïnventariseerd op inhoud en uitvoering en vervolgens hebben wij hier een selectie uit gemaakt (zie paragraaf 3.1 voor een toelichting op de selectiecriteria).

Stap 2. Literatuuronderzoek

Als tweede stap hebben we literatuuronderzoek gedaan naar de wetenschappelijke onderbouwing van omstandergedrag en (de effectiviteit van) omstanderinterventies. Daarbij kwamen vooral studies uit de sociale en gedragspsychologie aan bod. We hebben met name gefocust op wetenschappelijke empirische studies en meta-analyses die gepubliceerd zijn in internationale *peer-reviewed* vaktijdschriften. Experimenten uit de gedragspsychologie – studies met *Randomized Controlled Trials* en empirische studies met een voor- en nameting – geven namelijk aanwijzingen voor bevorderende en belemmerende factoren van actief ingrijpen die ingezet kunnen worden bij de interventies. Bij ons onderzoek hebben wij zoektermen gebruikt als '*bystander*', '*bystander intervention*', '*confrontation*', gecombineerd met zoektermen zoals '*discrimination*',

'prejudice', 'racism', 'LGBTQI' of 'sexual violence'. We raadpleegden ook eerdere Movisie-publicaties voor bestaande kennis over omstandergedrag en diverse vormen van grensoverschrijdend gedrag. Hieronder vallen onderzoeksrapportages van Movisie over verschillende vormen van discriminatie (Felten, Taouanza & Broekroelofs, 2018), omstandergedrag bij online discriminatie (Taouanza & Felten, 2017) en seksueel grensoverschrijdend gedrag (Berlo & Van Beek, 2018). Daarnaast hebben wij andere Nederlandse studies meegenomen in ons onderzoek. Het doel van dit literatuuronderzoek was kennis te vergaren over 'wat werkt' bij omstandergedrag, oftewel ingrijpen bij grensoverschrijdend gedrag.

Stap 3. Analyse van interventies

In de derde stap hebben wij op basis van de beschikbare informatie bekeken wat er gezegd kan worden over de effectiviteit van de geïnterviewde interventies. Enerzijds hebben wij naar de inhoud van het aanbod gekeken op basis van de verzamelde kennis over de bevorderende en belemmerende factoren van actief omstandergedrag (deze omschrijven wij in hoofdstuk 2 over wat werkt). Anderzijds hebben wij de uitvoering van de interventies bestudeerd op basis van de criteria voor effectieve interventies zoals vastgesteld door Nation en anderen (2003).

Stap 4. Bijdragen van experts

Als laatste stap hebben we de bevindingen van dit rapport getoetst door deze voor te leggen aan een leescommissie, bestaande uit zes experts op het gebied van grensoverschrijdend en omstandergedrag. Deze experts zijn wetenschappers, ervaringsdeskundigen, activisten en interventie-ontwikkelaars. Zij hebben aan deze rapportage bijgedragen door (1) het aanbevelen van verdere (Nederlandse) literatuur, (2) het inbrengen van concrete praktijkgerichte voorbeelden van grensoverschrijdend en omstandergedrag in de specifieke Nederlandse context, (3) aanbevelingen te doen met betrekking tot de omvang en een nauwkeuriger toespitsing van het onderzoek. We hebben deze opmerkingen en aanvullingen geïnterviewd en op basis daarvan verandering aangebracht in ons onderzoek.

Op basis van bovengenoemde stappen hebben wij de deelvragen beantwoord en aanbevelingen geformuleerd over hoe burgers toegerust kunnen worden om effectief in te grijpen.

1.5 Leeswijzer

In deze rapportage hebben we relevante wetenschappelijke kennis verzameld en omgezet in praktische aanbevelingen over hoe omstanders bij discriminatie en seksueel grensoverschrijdend gedrag kunnen ingrijpen. In hoofdstuk 2 zetten we uiteen wat werkt om ervoor te zorgen dat omstanders effectief ingrijpen bij grensoverschrijdend gedrag. Paragrafen 2.1 tot en met 2.4 gaan over omstandergedrag in het algemeen, in paragraaf 2.5 omschrijven we werkzame elementen van pro sociaal omstandergedrag bij discriminatie en seksueel geweld in het bijzonder. In hoofdstuk 3 gaan we in op de effectiviteit van concrete omstanderinterventies gericht op het optreden bij grensoverschrijdend gedrag. We sluiten het rapport in hoofdstuk 4 af met een samenvatting en aanbevelingen.

Wat werkt om ervoor te zorgen dat omstanders effectief reageren op grensoverschrijdend gedrag?

In dit hoofdstuk beantwoorden we de volgende twee onderzoeksvragen:

1. *Wat weten uit de literatuur over de werkzame mechanismen die prosociaal omstandergedrag beïnvloeden?*
2. *Welke werkzame mechanismen zijn er bekend voor het activeren van en het ingrijpen door omstanders bij (1) discriminatie en (2) seksueel grensoverschrijdend gedrag en seksueel geweld in het bijzonder?*

In de paragrafen 2.2 tot en met 2.4 beantwoorden we de eerste vraag, in paragraaf 2.5 kijken we naar de werkzame mechanismen bij verschillende typen grensoverschrijdend gedrag. We beginnen dit hoofdstuk met een korte introductie in paragraaf 2.1 over wat ingrijpen bij grensoverschrijdend gedrag kan opleveren op individueel en maatschappelijke niveau.

2.1 Het nut van ingrijpen

De term 'omstanders' of in het Engels *bystander* verwijst vaak naar een persoon die een onbekende ziet in een noodsituatie, bijvoorbeeld een verkeersongeluk. Vanuit de psychologie is er veel onderzoek gedaan naar hoe je omstanders kunt activeren; hoe je ervoor kunt zorgen dat zij ingrijpen. Dat is niet alleen nuttig bij verkeersongelukken, maar ook bij grensoverschrijdend gedrag. Uit eerder Movisie-onderzoek naar ingrijpen bij discriminatie komt naar voren dat ingrijpen meerdere voordelen heeft (Taouanza & Felten, 2018). Bij discriminatie kan ingrijpen door een omstanders er bijvoorbeeld voor zorgen dat degene die heeft gediscrimineerd, daarvan kan leren. Mogelijk zelfs met een langeretermijneffect. In het ideale geval voelt de dader zich schuldig of op een ander manier vervelend over wat hij of zij gedaan heeft; die gevoelens vormen een motivatie om er in de toekomst op te letten dat het niet meer voorkomt. Schuldgevoelens zorgen voor een actieve houding om de fout te herstellen en kennis over hoe het in de toekomst anders moet.² Maar ingrijpen kan ook de sociale norm communiceren dat grensoverschrijdend gedrag niet geaccepteerd wordt. Ten slotte vermindert of zelfs voorkomt ingrijpen de schade die het slachtoffer van het grensoverschrijdende gedrag oploopt (Nelson, Dunn & Paradies, 2011).

2 Zie voor een uitgebreide onderbouwing van het project #DatMeenJeNiet het artikel 'Ingrijpen bij discriminatie als omstanders: het nut, de noodzaak en de tips': www.kis.nl/artikel/ingrijpen-bij-discriminatie-als-omstanders-het-nut-de-noodzaak-en-de-tips.

2.2 Waarom grijpen mensen niet in?

Uit het KIS-artikel 'Ingrijpen bij discriminatie als omstander: het nut, de noodzaak en de tips' blijkt dat omstanders die getuige zijn van (dreigend) grensoverschrijdend gedrag vaak wel *willen* ingrijpen, maar niet weten hoe, bang zijn, niet in staat zijn om in te grijpen, of denken dat ze door in te grijpen over de grens van de ander zullen gaan (Felten & Broekroelofs, 2020). Uit een kwalitatieve studie van Omlo (2020) blijkt dat respondenten niet of nauwelijks meemaken dat omstanders ingrijpen bij stigmatiserende of discriminerende situaties. Deze onderzoek laat het ook zien dat slachtoffers van discriminatie vaak ervaren dat anderen geneigd zijn om de ervaringen van slachtoffers te ontkennen, te relativiseren of te bagatelliseren (Omlo, 2020). Charkaoui (2019) merkt in dit kader op dat een passieve houding van omstanders discriminatie extra traumatiserend kan maken. Slachtoffers van discriminatie noemen angst als verklaring voor het feit dat omstanders niet ingrijpen (Omlo, 2020). Uit de studie van Omlo blijkt ook dat de passieve houding van omstanders volgens slachtoffers het gevolg is van de verwachting dat anderen wel zullen ingrijpen, waarom ze het zelf dus niet hoeven te doen. Ook uit andere studies blijkt dat de aanwezigheid van andere omstanders het negatieve effect heeft dat omstanders minder geneigd zijn om in te grijpen (Darley & Latané, 1968; zie ook de volgende paragraaf). Een laatste verklaring die genoemd wordt door Omlo (2020) is dat omstanders veronderstellen dat het slachtoffer geen hulp en ondersteuning nodig heeft. Bijvoorbeeld omdat die mondig en assertief genoeg is om voor zichzelf op te komen.

2.3 Bystander Intervention Model

De wetenschappelijke literatuur rondom omstandergedrag is gefocust op de vraag welke factoren en omstandigheden ervoor zorgen dat een passieve omstander wel of niet sociaal gedrag toont. Het bekendste model om omstandergedrag te begrijpen, is het *Bystander Intervention Model*, bestaande uit de volgende vijf stappen (Latané & Darley, 1970):

- (1) herkennen dat er grensoverschrijdend gedrag plaatsvindt;
- (2) de situatie als ernstig genoeg beoordelen, waarbij ingrijpen noodzakelijk wordt geacht;
- (3) verantwoordelijkheid nemen om in te grijpen;
- (4) weten hoe in te grijpen;
- (5) actief ingrijpen.

Bij elke stap zijn er cognitieve, soms onbewuste obstakels die een omstander moet overwinnen om de volgende stap te kunnen maken. De stappen verwijzen dan ook naar een ja/nee-beslissing van de omstander. Wanneer het antwoord op de eerste stap 'ja' is, wordt er een beslissing gemaakt over de tweede stap enzovoort, en wanneer bij een stap het antwoord 'nee' is, grijpt de omstander niet in. Bij elke stap spelen er bepaalde mechanismen die het doorlopen van de stappen bevorderen of belemmeren. Voorbeeld 1 illustreert dit stapsgewijze proces.

VOORBEELD 1

Beslisstappen van het Bystander Intervention Model

(zie Ashburn-Nardo, Morris & Goodwin, 2008)

Een mannelijke collega vraagt een vrouwelijke collega om koekjes te bakken voor het bedrijfsfeest omdat 'vrouwen goed zijn in bakken'.

Een omstander moet eerst bemerken dat er grensoverschrijdend gedrag plaatsvindt – 'Was dit echt een seksistische opmerking?' (stap 1).

Zo ja, is dit een opmerking waarbij ingrijpen noodzakelijk is? – 'Veroorzaakt het schade bij de vrouwelijke collega?' (stap 2).

Zo ja, de omstander kijkt wellicht om zich heen – 'Gaat iemand iets zeggen?' – of neemt zelf de verantwoordelijkheid om actie te ondernemen (stap 3).

Wanneer de omstander de verantwoordelijkheid neemt om te reageren, kan er onzekerheid optreden over de wijze waarop de mannelijke collega het beste te confronteren is – 'Wat kan ik zeggen om hem te laten begrijpen dat wat hij zei ongepast is?' (stap 4).

Wanneer de omstander weet wat hij of zij het beste kan zeggen, kan hij of zij ingrijpen. Maar wanneer de omstander dat niet weet, zegt hij of zij mogelijk niets, en wordt er dus niet ingegrepen.

Het *Bystander Intervention Model* is bevestigd door een meta-analyse die laat zien dat alle stappen in dit model worden beïnvloed door de vorige stap, oftewel: de stappen volgen elkaar op en elke stap vormt op zichzelf de voorwaarde voor de volgende stap in de beslissing wel of niet in te grijpen (Nickerson e.a., 2014). In de praktijk komt het echter voor dat bepaalde stappen worden overgeslagen (Ashburn-Nardo, Morris & Goodwin, 2008). Wanneer een omstander bijvoorbeeld boos wordt wegens discriminatie, kan hij of zij meer geneigd zijn om impulsief in te grijpen, zonder bewust de beslissing te maken om dat te doen. Maar het model is wel te zien als een vuistregel om de reeks obstakels te begrijpen die in de context van grensoverschrijdend gedrag kunnen optreden, en het wel of niet ingrijpen van de omstander kunnen beïnvloeden.

Het mechanisme van het *Bystander Intervention Model* is breed onderzocht en toegepast bij diverse vormen van grensoverschrijdend gedrag zoals seksuele intimidatie (Powell, 2011), pesten (Jenkins & Nickerson, 2017) en ook bij discriminatie (Nelson, Dunn & Paradies, 2011; Dessel, Goodman & Woodford, 2017).

Stap 1: Grensoverschrijdend gedrag herkennen

In de literatuur wordt de eerste stap van het model op twee manieren omschreven:

- * Omstanders merken de gebeurtenis op.
- * Omstanders herkennen het grensoverschrijdende gedrag als zodanig.

We lichten beide manieren hier nader toe.

Bij het opmerken van grensoverschrijdend gedrag gaat het erom dat omstanders hun aandacht op de gebeurtenis richten (Greitemeyer et al., 2006). Er zijn verschillende factoren die het opmerken van de gebeurtenis tegenwerken of juist bevorderen. Hoe 'levendiger' en opvallender een gebeurtenis is, hoe meer het de aandacht van de omstanders trekt (Dovidio et al., 2006). Wanneer de aandacht van de omstander wordt afgeleid, verhindert dat het waarnemen van bepaalde gebeurtenissen in de omgeving. Bijvoorbeeld door haast en/of stimuli uit de omgeving zoals geluiden of de aanwezigheid van anderen (Dovidio et al., 2006).

Nadat de gebeurtenis opgemerkt is, is het van belang dat omstanders bepaalde signalen als grensoverschrijdend gedrag beoordelen om vervolgens de beslissing te kunnen maken wel of niet in te grijpen. Wanneer mensen niet weten wanneer er 'iets mis is' in een situatie, betekent dit dat zij niet in de staat zijn relevante signalen uit hun omgeving op te vangen (Nickerson et al., 2014). Het is niet altijd goed in staat zijn om in te schatten of en wanneer er sprake is van grensoverschrijdend gedrag, is voor omstanders een obstakel om grensoverschrijdend gedrag te herkennen. Met andere woorden, ze hebben onvoldoende kennis en bewustzijn om de situatie te herkennen als zijnde grensoverschrijdend. Uit een studie onder 948 studenten blijkt dat studenten die minder kennis hadden over en zich minder bewust waren van seksuele en partnerintimidatie minder vaak ingrepen in situaties van seksueel grensoverschrijdend gedrag (Banyard et al., 2014). Een andere studie werd uitgevoerd nadat deelnemers op de hoogte waren gebracht van feiten en cijfers, definitie en toestemming rondom seksueel geweld. Twee maanden na deze interventie bleken de deelnemers nog over deze kennis te beschikken, en hun houding en omstandergedrag was hiermee positief beïnvloed (Banyard, Plante & Moynihan, 2005).

Relevante kennis is dus een noodzakelijk ingrediënt voor het ingrijpen. Het gaat daarbij om verschillende aspecten van het specifieke grensoverschrijdende gedrag (Fenton et al., 2016). Ten eerste gaat het om kennis over de verschillende vormen van grensoverschrijdend gedrag en de situaties waarbinnen dit gebeurt (wat is discriminatie en hoe ziet dat eruit?). Ten tweede gaat het om de verschillende houdingen en gedragingen die geassocieerd worden met het specifieke grensoverschrijdende gedrag en de ongelijkheden die zich hierin manifesteren (leren over racisme, seksisme en stereotypen, en vooroordelen ten opzichte het slachtoffer). Ten derde kan het helpen om op de hoogte te zijn van de schaal van het probleem, en kennis te hebben over de feiten en cijfers rondom grensoverschrijdend gedrag (bijvoorbeeld: in welke mate, hoe vaak, in welke omgeving). Ten vierde kan kennis over de negatieve effecten van grensoverschrijdend gedrag op slachtoffers tot bewustwording leiden over de ernst van situaties, waardoor deze als grensoverschrijdend herkend worden. Ten slotte kan het helpen om inzicht te hebben in de invloed van de aanwezigheid van andere omstanders (het zogenoemde omstandereffect, zie ook stap 2).

Stap 2: Het incident als een noodgeval beschouwen waarbij ingrijpen nodig is

Het komt voor dat omstanders een situatie herkennen als grensoverschrijdend, maar niet beschouwen als een noodgeval waarbij ingrijpen nodig is. Latané en Darley leggen noodgevallen bij grensoverschrijdend gedrag uit als ongebruikelijke en onvoorziene situaties, waarbij er sprake is van schade of bedreiging, en die onmiddellijke actie vereisen (1970, aangehaald door Ashburn-Nardo, Morris & Goodwin, 2008). Uit de literatuur komen er twee factoren naar voren die een negatieve invloed hebben op het vermogen van de omstander om grensoverschrijdend gedrag te herkennen: misinterpretatie, en de aanwezigheid van andere omstanders (het omstandereffect). We zetten deze factoren hier nader uiteen.

Omstanders kunnen het incident interpreteren als niet ernstig genoeg doordat zij denken dat de dynamiek tussen de dader en het slachtoffer hier geen aanleiding toe geeft. Bijvoorbeeld wanneer: (1) het slachtoffer zich niet verzet en/of protesteert tegen de dader, (2) de omstander denkt dat het incident gebeurt door oorzaken die buiten de dader liggen, zoals stress, of (3) het slachtoffer en de dader een relatie hebben (Ashburn-Nardo, Morris & Goodwin, 2008). Deze misvattingen over de ernst van de situatie komen bijvoorbeeld voor bij seksueel grensoverschrijdend gedrag. We kunnen veronderstellen dat misvattingen over de ernst van grensoverschrijdend gedrag onder andere veroorzaakt worden door het gebrek aan kennis rondom de ernst, de schaal en de uitingvormen van het probleem.

Het omstandereffect (*bystander effect*) houdt in dat omstanders minder geneigd zijn om in een noodsituatie te helpen wanneer er ook andere omstanders aanwezig zijn (Darley & Latané, 1968; Dovidio et al. 2006). Dat betekent dat omstanders een beslissingsfout kunnen maken wanneer andere omstanders ook niet ingrijpen. Ondanks hun intentie om zelf in te grijpen doen ze dat niet, doordat het passieve gedrag van anderen voor hen indiceert dat het toch geen noodgeval is. Dit blijkt uit de studie van Darley & Latané (1968) waarin deelnemers gevraagd waren om in een ruimte te wachten die met rook werd gevuld. In situaties waarin er slechts één persoon aanwezig was, heeft 75 procent van de deelnemers de rook gemeld. Maar wanneer er twee omstanders bij waren die niet reageerden op de rook, heeft slechts 10 procent van de deelnemers melding gedaan. Wel blijkt uit een recentere meta-analyse dat wanneer situaties als gevaarlijk worden ervaren, het omstandereffect kleiner is, dus dat mensen meer bereid zijn om in te grijpen (Fischer et al., 2011). Dit komt mogelijk doordat gevaarlijke situaties een sterker gevoel van nood opwekken bij de omstander, wat verminderd kan worden door in te grijpen; doordat anderen in een gevaarlijk situatie meer bereid zijn om mee te helpen; of doordat een gevaarlijke situatie vaak alleen door samenwerking met anderen opgelost kan worden. Verder is in deze studie vastgesteld dat hoe meer omstanders er bij de situatie aanwezig zijn, hoe kleiner de kans is dat iemand ingrijpt.

De term **omstandereffect** is bedacht door Darley en Latané in 1968 en is gebaseerd op een waargebeurd verhaal waarbij een vrouw vermoord werd terwijl er meerdere omstanders aanwezig waren die niet hebben ingegrepen. Dit verhaal leidde tot de zoektocht naar wetenschappelijke kennis over omstandergedrag. In hun eerste onderzoek vonden Darley en Latané twee redenen voor passief omstandergedrag: (1) de omstander twijfelt of er in een situatie sprake is van een noodgeval en (2) de omstander gaat ervan uit dat andere omstanders zullen helpen, en daarom hoeft hij of zij zelf dus geen verantwoordelijkheid te nemen.

Stap 3: Verantwoordelijkheid nemen

Voordat de omstander ingrijpt, dient hij of zij verantwoordelijkheid te nemen voor de confrontatie met de dader. Bij deze stap speelt het omstandereffect een rol: de neiging van de omstander om geen verantwoordelijkheid te nemen om in te grijpen wanneer er ook andere omstanders aanwezig zijn. Het omstandereffect wordt dan veroorzaakt door een 'spreiding van het verantwoordelijkheidsgevoel': de omstander verwacht dat anderen zullen helpen en daarom zal hij of zij zelf geen initiatief nemen. Ook wanneer omstanders ten onrechte veronderstellen dat er ook andere omstanders in de buurt zijn, kan het omstandereffect optreden, waardoor ze mogelijk meer geneigd zijn om af te wachten. Wel maakt het uit of de omstanders de andere aanwezigen kennen: vanuit de meta-analyse van Fischer en anderen (2011) blijkt dat niet-ingrijpen ten gevolge van de spreiding van verantwoordelijkheidsgevoel afneemt wanneer een omstander de andere aanwezige omstanders kent.

Bij het tegengaan van discriminatie is het echter noodzakelijk om niet alleen individuele, maar ook collectieve verantwoordelijkheid te dragen, aldus Nelson, Dunn en Paradies (2011). Dit geldt ook voor het tegengaan van seksueel overschrijdend gedrag, zo bevestigen wetenschappers op dat het gebied (onder andere Fenton et al., 2016). Volgens genoemde onderzoekers dient omstandergedrag gezien te worden als een universele en gedeelde verantwoordelijkheid, en niet als iets van enkele individuen uit de groep.

Bij het ontstaan van een gezamenlijke of individuele verantwoordelijkheid spelen sociale normen een belangrijke rol. Sociale normen en de perceptie daarvan hebben indirect invloed op omstandergedrag. Uit onderzoeken blijkt dat het inspelen op sociale normen een middel kan zijn om de houding van mensen te doen veranderen. Sociale normen zijn dus een voorspeller van gedrag (Taouanza & Felten, 2017). Dit geldt ook voor omstandergedrag, zowel bij seksueel grensoverschrijdend gedrag (zie Gidycz, Orchowski & Berkowitz, 2011) als bij discriminatie (zie Nelson, Dunn & Paradies, 2011; Taouanza & Felten, 2017).

Wanneer omstanders niet bekend zijn met de opvattingen van anderen in de omgeving, kunnen ze onjuiste, te positieve opvattingen hebben over de heersende sociale normen, waardoor ze minder geneigd zijn om in te grijpen. Uit het onderzoek van Dessel en anderen (2017) blijkt dat studenten die niemand kenden op de universiteitscampus en veronderstelden dat ze zich in een LHBTI-positief campusklimaat begaven, ook minder geneigd waren om in te grijpen bij hetero-seksistische intimidatie. Volgens de onderzoekers laat dit zien hoe verraderlijk sociale normen met betrekking tot hetero-seksisme zijn.

De sterkte van de sociale normen en een gevoel van saamhorigheid (groepscohesie) in een peer community beïnvloeden omstandergedrag. Saamhorigheid in een gemeenschap kan actief omstandergedrag versterken doordat leden vaak met elkaar in interactie zijn en elkaar daardoor kunnen beïnvloeden (Gidycz, Orchowski & Berkowitz, 2011). Dit gebeurt wanneer de norm van sociale verantwoordelijkheid duidelijk gecommuniceerd wordt. Wanneer de sociale normen minder duidelijk zijn, speelt saamhorigheid geen rol bij het aanzetten tot ingrijpen. Dit betekent dat er in een interventie die hierop gericht is niet alleen gewerkt moet worden aan een groepsgevoel, maar ook aan versterking van de norm die het verantwoordelijkheidsbesef vergroot.

Stap 4: Weten hoe je moet ingrijpen

Wanneer omstanders de verantwoordelijkheid hebben genomen om in te grijpen, moeten ze beslissen *hoe* zij dat gaan doen. In deze stap gaat het dus om het vermogen om te kunnen ingrijpen. Wanneer mensen denken dat zij dat vermogen niet hebben, zullen ze alsnog beslissen om niet in te grijpen.

Omstanders moeten weten welke woorden, welke toon en welke tactieken geschikt en effectief zijn in verschillende situaties van grensoverschrijdend gedrag (Banyard & Moynihan, 2011). Het gaat niet alleen om theoretische kennis, maar ook om praktische, toepasbare (sociale) vaardigheden om te kunnen ingrijpen. Ashburn-Nardo, Morris en Goodwin (2008) ondervonden dat het meemaken van situaties waarbij anderen ingrijpen, en het oefenen met confrontatie een positieve invloed hebben op de vaardigheden van omstanders. Het belang van oefenen blijkt ook uit een experiment naar de effectiviteit van rollenspel met een antiracistische omstander (Lawson, McDonough & Bodle, 2010). In dit experiment had een aantal deelnemers (n=28) met rollenspellen geoefend om in te grijpen bij veroordelende opmerkingen, en de controlegroep (n=38) niet. Uit de resultaten bleek dat het vermogen om effectief in te grijpen verbeterde bij de groep die met rollenspel had geoefend, ten opzichte van de controlegroep die dat niet had gedaan.

De context en de situatie zijn van belang bij het bepalen welk soort vaardigheid nodig is om in te grijpen (Fenton et al., 2016). Wanneer je als omstander wilt ingrijpen bij fysiek geweld zijn er bijvoorbeeld andere vaardigheden nodig dan wanneer je wilt reageren op een seksistisch grap. Daarom is het van belang dat interventieprogramma's toegespitst zijn op het type grensoverschrijdend gedrag waar een omstander mee te maken kan krijgen. Het type 'ingrijptechniek' moet ook aansluiten bij de doelgroep, zie ook voorbeeld 2.

VOORBEELD 2

Hoe ingrijpen? Normverschillen in de praktijk

Een expert uit onze leescommissie, die met verschillende doelgroepen werkt, merkt op dat de aard van 'ingrijptechnieken' bij verschillende groepen wel uitmaakt. Zo heeft hij het over een 'reflectieve' manier van ingrijpen, die volgens hem vaak toegepast wordt in Nederland. Denk bijvoorbeeld aan de confronterende zin 'Ga jij maar eens even goed nadenken over wat je net gedaan hebt', waarbij de omstander het reflecterend vermogen van de dader aanspreekt. Volgens de expert werkt deze manier van ingrijpen voor veel groepen, maar voor andere niet. Hij onderscheidt dan ook een andere aanpak dat hij een 'directieve' of 'fysieke' aanpak noemt. Bij deze aanpak straft de omstander iemand echt fysiek maar niet-beschadigend, en laat voelen dat het gedrag dat getoond is niet kan. Uit zijn ervaring met professionals blijkt dat vele welzijnswerkers (vooral jongerenwerkers) vinden dat juist deze aanpak bij hun doelgroep werkt, en de eerste niet. Zij geven aan zich soms onmachtig voelen om in te grijpen omdat het volgens de Nederlandse wetgeving, de instelling, of de opleiding niet is toegestaan. Zij grijpen dus vaker niet in omdat zij weten dat de reflectieve aanpak niet werkt. Dit voorbeeld laat het zien dat culturele normen een rol spelen bij de effectiviteit van verschillende ingrijptechnieken.

Stap 5: Beslissen om in te grijpen

Eigen veiligheid inschatten

De laatste stap in het model is de beslissing om daadwerkelijk in te grijpen. Daarvoor maakt de omstander een kosten-batenanalyse: zijn de voordelen bij het ingrijpen groter dan de nadelen? Twee factoren spelen daar een rol bij. Ten eerste vermindert een groter persoonlijk veiligheidsrisico de kans om in te grijpen. Zo blijkt uit het onderzoek van Stewart, Pedersen en Paradies (2014, aangehaald door Taouanza & Felten, 2017) dat in een scenario waarbij er fysiek geweld gebruikt werd tegen een vluchteling de angst voor represailles een van de belangrijkste obstakels was om in te grijpen. Uit een andere studie naar pesten op grond van racisme komt naar voren dat scholieren bang waren dat de pesters de omstanders zouden aanpakken als deze zouden ingrijpen (Taouanza & Felten, 2017). Dat geldt ook wanneer er andere omstanders bij zijn. Uit de meta-analyse van Fischer en anderen (2011) naar het omstandereffect blijkt dat mensen alleen bereid zijn om in te grijpen bij gevaarlijke situaties wanneer zij denken dat dit niet ten koste gaat van hun veiligheid; de mate van gevaar voor het slachtoffer maakt voor hen dan niet uit. Dus het risico om zelf slachtoffer te worden kan een reden zijn om niet in te grijpen.

Statusverlies inschatten

Ten tweede blijkt ook dat wanneer negatieve sociale normen te overheersend zijn, omstanders het idee kunnen hebben dat ingrijpen negatieve invloed zou hebben op hun sociale status of sociale relaties, waarom zijn niet ingrijpen. Dit blijkt zowel uit studies naar discriminatie (zie onder andere Nelson, Dunn & Paradies, 2011; Stewart, Pedersen & Paradies, 2014) als uit studies naar seksueel grensoverschrijdend gedrag (Kroeper, Sanchez & Himmelstein, 2014).

Eigen effectiviteit en collectieve effectiviteit

Als mensen het idee hebben dat hun handelen niet effectief is, dan zullen ze niet ingrijpen. Dit blijkt uit een onderzoek naar getuigen van seksisme, waarbij omstanders die zich afvroegen of ingrijpen een averechts effect zou hebben minder vaak de dader confronteerden dan omstanders die zich dat niet afvroegen (Brinkman et al., 2015). Ook bij het ingrijpen bij racisme blijkt het vertrouwen in de eigen effectiviteit een voorspeller te zijn van daadwerkelijk ingrijpen (McKee, 2014). Het vertrouwen in eigen effectiviteit kent twee aspecten. Ten eerste heeft dit te maken met het zelfbeeld en het zelfvertrouwen van de omstander. Wanneer een omstander zichzelf ziet als een persoon die succesvol kan handelen, vergroot dat de kans op ingrijpen (McKee, 2014). Uit het onderzoek van Dessel, Goodman en Woodford (2017) komt ook naar voren dat mensen met een groter zelfvertrouwen meer geneigd zijn om in te grijpen bij LHBTI-discriminatie. Ten tweede moet de omstander vertrouwen hebben in zijn of haar vermogen om effectief in te grijpen in de specifieke situatie, en daarmee een positieve verandering teweeg te kunnen brengen in de positie van het slachtoffer (Banyard et al, 2014). Naast dit individuele niveau van de eigen effectiviteit speelt ook de perceptie van de collectieve effectiviteit een rol. Uit de review van Nelson, Dunn en Paradies (2011) blijkt dat wanneer studenten denken dat hun collectieve inspanningen een grote kans van slagen hebben, zij meer geneigd zijn om in te grijpen bij gesignaleerd institutioneel racisme. Rolmodellen, gezamenlijke positieve sociale normen, en overeenstemming over het nut van ingrijpen kunnen de perceptie van collectieve effectiviteit verhogen (Nelson, Dunn en Paradies, 2011).

2.4 Contextuele en persoonlijke factoren bij ingrijpen

De stappen uit het *Bystander Intervention Model* geven een goede omschrijving van de cognitieve processen en de daaraan gekoppelde obstakels die bij omstandergedrag optreden. Maar er zijn nog andere factoren die een rol spelen bij het wel of niet ingrijpen. Denk aan persoonlijke kenmerken en contextuele factoren, zoals empathie en houding, relatie met het slachtoffer, en demografische kenmerken van de omstander. Deze factoren zijn namelijk evengoed van invloed op het omstandergedrag. In de volgende paragrafen lichten we ze toe.

2.4.1 Empathie en houding

Empathie voor het slachtoffer blijkt een belangrijke voorspeller te zijn van de kans op ingrijpen. Uit verschillende studies komt naar voren dat empathie een voorspeller is van sociaal gedrag (Eisenberg & Fabes, 1990) en de bereidheid om in te grijpen bij discriminatie (Abbot & Cameron, 2014; McKee, 2014), pesten (McKee, 2014) en seksuele geweld (Leone, Oyler & Parrott, 2020). Nickerson en anderen (2014) hebben onderzocht wat de relatie is tussen empathie en de diverse stappen van het *Bystander Intervention Model*. Uit dit onderzoek naar omstandergedrag bij pesten en seksuele intimidatie blijkt dat empathie in alle stappen van het model een rol speelt. Mensen die meer empathisch zijn, zijn eerder geneigd om een situatie van grensoverschrijdend gedrag te signaleren (stap 1), herkennen het eerder als een situatie waarbij hulp nodig is (stap 2), nemen eerder verantwoordelijkheid (stap 3), weten hoe te helpen (stap 4), en grijpen daadwerkelijk in (stap 5). Empathische mensen blijken in de laatste stap meer geneigd te zijn om in te grijpen doordat zij bij de kosten-batenanalyse beoordelen dat helpen zwaarder weegt dan het nadeel van mogelijk imagooverlies (Leone, Oyler & Parrot, 2020). Aanwezigheid van empathie wordt in verband gebracht met minder vooroordelen (Felten, Taouanza & Broekroelofs, 2018). Dit is belangrijk omdat iemand met vooroordelen ten aanzien van de groep waar het slachtoffer toe wordt gerekend, minder snel zal ingrijpen (Neto & Pedersen, 2013; Redmond, Pedersen & Paradies, 2014).

Omstanders met een positieve houding ten opzichte van het slachtoffer zijn meer bereid om in te grijpen. Zo komt uit de eerder omgeschreven studie naar het *Bystander Intervention Model* en empathie (Nickerson et al., 2014) naar voren dat een positieve houding invloed heeft op alle stappen van het beslissingsproces. En uit de studie van Dessel, Goodman en Woodford (2017) over het omstandergedrag van heteroseksuele studenten ten opzichte van LHBTI-discriminatie bleek bijvoorbeeld dat studenten die een accepterende houding hadden ten opzichte van seksuele voorkeur en gender meer geneigd waren om in te grijpen.

2.4.2 Relatie met het slachtoffer

Uit eerder Movisie-onderzoek naar omstandergedrag bij discriminatie komt naar voren dat groepsidentiteit invloed heeft op het wel of niet ingrijpen door omstanders (Taouanza & Felten, 2017). Omstanders zijn meer geneigd om te helpen wanneer slachtoffers meer op hen lijken. Taouanza en Felten omschrijven een experiment waarin de witte deelnemers de ernst van de situatie anders inschatten bij mensen met een donkere huidskleur dan bij mensen met een witte huidskleur. Dit heeft direct effect op het wel of niet willen ingrijpen (Kunstman & Plant, 2008, aangehaald door Taouanza & Felten, 2017), mogelijk bij stap 2 van de *Bystander Intervention Model* (herkennen van grensoverschrijdend gedrag). Een andere studie in hetzelfde rapport toont aan dat mensen eerder worden geholpen wanneer omstanders hen vinden behoren tot de eigen groep (Levine et al., 2005, aangehaald door Taouanza & Felten, 2017).

Ook sociaal contact en bekendheid met het slachtoffer bevorderen proactief omstandergedrag. Uit het onderzoek van Abbott en Cameron (2014) blijkt dat contact met mensen uit de groep waar het slachtoffer toe behoort, bijdraagt aan de bereidheid om in te grijpen. In deze Britse studie is er gekeken naar de bereidheid van deelnemers om assertief op te treden wanneer zij horen dat iemand immigranten uitscheldt. Uit de resultaten blijkt dat deelnemers die meer contact hadden met immigranten, en daardoor meer openstonden voor immigranten (en daarmee minder etnocentrisch in het leven stonden), meer empathie toonden en meer gemotiveerd waren om op te treden wanneer een immigrant werd uitgescholden. In een andere studie (Dessel, Goodman & Woodford, 2017) is de bereidheid van heteroseksuele studenten onderzocht om in te grijpen bij LHBTI-discriminatie. Uit deze studie blijkt dat wanneer deelnemers een LHBTI-persoon in hun vriendenkring hebben, zij veel meer bereid zijn om in te grijpen.

2.4.3 Demografische kenmerken van de omstander

Demografische kenmerken van de omstander zijn van invloed op het wel of niet willen ingrijpen bij grensoverschrijdend gedrag. Zo komt uit een meta-analyse naar het omstandereffect naar voren dat in gevaarlijke situaties vrouwen minder geneigd zijn om in te grijpen dan mannen (Fischer et al., 2011). Dit komt waarschijnlijk door verschillen in fysieke kracht tussen de geslachten. Dit is bevestigd door onderzoek naar seksuele intimidatie (Gidycz, Orchowski en Berkowitz, 2011) en LHBTI-discriminatie (Dessel, Goodman & Woodford, 2017). Uit dit laatste onderzoek blijkt ook dat vrouwen meer geneigd zijn om in te grijpen wanneer er ook een grotere groep vrouwen aanwezig is, omdat zij zich dan veiliger voelen. Verder komt uit de rapportage naar omstandergedrag bij discriminatie naar voren dat vrouwen en mensen met een linkse politieke oriëntatie vaker ingrijpen (Taouanza & Felten, 2017). Uit dezelfde studie en uit de studie van Neto en Pedersen (2013) blijkt dat oudere deelnemers meer geneigd zijn om in te grijpen bij discriminatie dan jongere mensen. Dit is ook bevestigd door een onderzoek naar discriminatie van LHBTI-personen (Dessel, Goodman & Woodford, 2017).

Uit het onderzoek van Czopp en Monteith (2003) blijkt dat mensen die zelf tot de gediscrimineerde groep behoren, harder worden afgerekend wanneer ze als omstander ingrijpen dan mensen voor wie dat niet geldt. Volgens de onderzoekers zien we bij mensen die zelf regelmatig gediscrimineerd zijn vaak uiteenlopende omstanderreacties: ofwel ze hebben er moeite mee om discriminatie te herkennen, ofwel ze zijn er hyperalert voor. Vanuit de praktijkervaring van een expert uit onze leescommissie kunnen we daar voor de Nederlandse context een derde type reactie aan toevoegen: jongeren met een Marokkaanse afkomst die grensoverschrijdend gedrag wel herkennen maar vaak eerder als dader dan als slachtoffer worden gezien, grijpen niet in, met als reden 'Ik bemoei me hier niet mee'. Volgens de expert komt dat doordat deze jongeren harder en serieuzer worden aangesproken wanneer zij de grenzen van een ander overschrijden, bijvoorbeeld wanneer zij LHBTI-personen beledigen, dan een man van Nederlandse afkomst die bijvoorbeeld een moslima op straat beledigt. De negatieve beeldvorming over deze jongeren in de media draagt daar volgens de expert aan bij. Dit betekent dan ook dat het ene overschrijdende gedrag wel herkend wordt in de publieke ruimte, en het andere niet (stap 2), en dat omstanders met de ene groep solidair omgaan (oftewel voor hen opkomen en ingrijpen bij grensoverschrijdend gedrag) en met de andere niet.

Mensen in een geprivilegieerde positie, zoals witte mannen hebben vaak moeite om grensoverschrijdend gedrag te herkennen doordat zij daar geen ervaring mee hebben (Ashburn-Nardo, Morris & Goodwin, 2008). Uit de studie van Boes (2014) blijkt dat deelnemers die zich bewust waren van hun privileges, een groter verantwoordelijkheidsgevoel hadden (stap 3), maar dat zij dit ook als een last ervoeren. Volgens de onderzoekster zou het thema 'privilege' opgenomen moeten worden in het curriculum van interventieprogramma's, met de kanttekening dat het niet opmer-

ken en confronteren van discriminatie vaak alleen voor geprivilegieerde groepen een optie is, en dat hierover een dialoog gevoerd moet worden. Uit een andere studie (Ashburn-Nardo, Morris & Goodman, 2008) blijkt dat het meemaken van situaties waarbij anderen ingrijpen en het oefenen met confrontatie een positieve invloed hebben op de vaardigheden van omstanders (stap 4) en op het werkelijk ingrijpen (stap 5).

2.5 Verschillen per type grensoverschrijdend gedrag

In deze paragraaf beantwoorden wij de volgende deelvraag:

Zijn er specifieke werkzame mechanismen te onderscheiden voor het brede thema ‘ingrijpen bij grensoverschrijdend gedrag’?

Grensoverschrijdend gedrag is geworteld in ideologische systemen van machtsverschillen en ongelijkheid. Wie denkt vanuit ongelijkheid, heeft de overtuiging dat mensen die niet tot de dominante groep behoren, daar niet gelijk aan zijn (Felten, Taouanza & Broekroelofs, 2018). Uit het onderzoek naar verschillende typen discriminatie komt naar voren dat wanneer iemand discrimineert ten opzichte van de ene groep, dit voorspelt dat diegene ook mensen uit een andere groep gaat discrimineren (Felten, Taouanza & Broekroelofs, 2018). Vooroordelen en stereotypen ten aanzien van andere groepen zijn namelijk voorspellers van discriminatie.³ Wat de verschillende typen grensoverschrijdend gedrag van elkaar onderscheidt, is het soort normatieve overtuigingen, houdingen en misvattingen dat aan het type gedrag kan worden gekoppeld. Denk bijvoorbeeld aan deze specifieke stereotypen: ‘elke vrouw hoort thuis te blijven’ of ‘migranten hebben problemen met de taal’. Zo zijn de verschillende typen grensoverschrijdend gedrag af te leiden van specifieke ideologische systemen van ongelijkheid, zoals genderongelijkheid, racisme, seksisme of heteroseksisme. Vooroordelen en de ontlokte emoties blijken samen te hangen met de specifieke groep waar mensen toe behoren (Felten, Taouanza & Broekroelofs, 2018). Mensen reageren dan ook verschillend op verschillende vormen van grensoverschrijdend gedrag. Verder is op basis van onderzoek naar omstandergedrag vastgesteld dat de context en de situatie van grensoverschrijdend gedrag van belang zijn voor de vaardigheden die nodig zijn om te kunnen ingrijpen (Fenton en anderen, 2016). Dit wordt ook bevestigd door een lid van de leescommissie (zie Voorbeeld 2 bij paragraaf 2.3).

Daarom moeten er interventies ontwikkeld worden die inhoudelijk in lijn zijn met de kenmerken, overtuigingen, stereotiepe misvattingen en de heersende genormaliseerde verhoudingen voor de specifieke typen grensoverschrijdend gedrag.

Hieronder beschrijven wij twee specifieke typen, seksueel grensoverschrijdend gedrag en seksueel geweld in het bijzonder (2.5.1) en discriminatie (2.5.2).

3 Vooroordelen en stereotypen worden vaak als synoniem gebruikt. Er is echter verschil: vooroordelen verwijzen naar negatieve gevoelens als reactie op mensen die worden gezien als behorend bij een andere groep, terwijl stereotypen verwijzen naar cognitieve opvattingen van culturele overtuigingen ten aanzien van andere groepen (Felten, Taouanza & Broekroelofs, 2018).

2.5.1 Seksueel grensoverschrijdend gedrag

Seksueel grensoverschrijdend gedrag is een structureel fenomeen omdat het vrijwel alle groepen in de samenleving kan aangaan, ongeacht geboortegeslacht, seksuele voorkeur, leeftijd, huidskleur, beperkingen of afkomst (voor cijfers in Nederland zie Berlo & Van Beek, 2018). Vrouwen zijn het vaakst slachtoffer van seksueel grensoverschrijdend gedrag en de daders zijn het vaakst mannen (Fenton et al. 2016). Dat betekent overigens niet dat veel mannen dader zijn: dat geldt slechts voor een klein deel van de mannenpopulatie. Seksueel geweld is de ernstigste vorm van seksueel grensoverschrijdend gedrag (Berlo & Van Beek, 2018). In de literatuur over omstandergedrag worden seksueel geweld en seksuele intimidatie als twee aparte categorieën behandeld. Seksuele intimidatie valt onder genderdiscriminatie en uit zich bijvoorbeeld in *catcalling* (straatintimidatie). In deze paragraaf focussen wij op seksueel geweld.

Volgens de Istanbul Convention van de Europese Unie is seksueel geweld geworteld in ongelijkheid tussen de genders en ongelijke maatschappelijke normen over de geslachtsrollen (Fenton et al., 2016). Seksueel en huiselijk geweld worden gezien als deel van een groter patroon van geweld tegen vrouwen, ongeacht het geslacht van het slachtoffer. Deze vormen van grensoverschrijdend gedrag worden zowel veroorzaakt door, als wel zijn het gevolg van genderongelijkheid (Fenton et al., 2016).

Fenton en anderen (2016) verdelen bestaande interventies bij seksueel geweld onder in preventieprogramma's, risicobeperking en omstanderinterventies. Omstanderinterventies zijn een steeds populairdere interventie in het voorkomen van seksueel geweld. De achterliggende gedachte is dat seksueel geweld de hele maatschappij beïnvloedt, en dat sociale normen die geweld ondersteunen daarom bij iedereen veranderd moeten worden (onder meer Fenton et al., 2016). Omstanderinterventies zijn gericht op preventie en hebben als doel om zowel omstandergedrag te beïnvloeden, als het primaire probleem (seksueel en huiselijk geweld) aan te pakken door het beïnvloeden van (seksistische) sociale normen (Fenton et al., 2016).

Misvattingen en sociale normen

Door onduidelijkheid over de begrippen rondom seksueel grensoverschrijdend gedrag bestaan er misvattingen over wat grensoverschrijdend gedrag is en wat niet, en welke vormen het kan aannemen. De afbakening van de begrippen en de gradaties van ernst zijn niet altijd eenduidig, waardoor de begrippen gedevalueerd en de ernst ervan gebagatelliseerd worden (Berlo & Van Beek, 2018). In de studie van Fisher, Cullen en Turner (2000) zijn vrouwelijke studenten gevraagd naar hun ervaringen met verkrachting. Meer dan 50 procent van de vrouwen (waarbij de omschrijving van het incident binnen de wettelijke definitie van verkrachting viel) beschouwde de gebeurtenis niet als verkrachting, of wist niet zeker of hun ervaring als verkrachting te beschouwen was. In lijn met deze bevindingen komt uit diverse studies naar voren dat verkrachting niet altijd als zodanig herkend wordt (Leone, Oyler & Parrot, 2020; Hockett et al., 2016; Hoxmeijer, O'Connor & McMahon, 2019).

Een vaker onderzochte veroordelende en stereotyperende misvatting is *rape myth*. Een van de bekendste *rape myths* is het beschuldigen van het slachtoffer dat zij of hij zich provocatief kleedt (Hockett et al., 2016), een andere is dat een slachtoffer zichzelf wel kan verdedigen bij verkrachting als zij dat echt zou willen (Burt, 1980). Bij *rape myths* worden voorvallen dus gebagatelliseerd en worden er excuses gecreëerd voor seksueel geweld, met alle negatieve gevolgen voor het slachtoffer of oneerlijke juridische rechtsvervolgning van dien (Burt, 1980). Onderzoek laat zien dat stereotiepe *rape myth*-opvattingen een mogelijk negatief effect hebben op het vermogen van mensen om seksueel grensoverschrijdend gedrag op te merken en herkennen (stap 1 en 2 van het *Bystander Intervention Model*) (Leone, Oyler & Parrott, 2020). Een concreet voorbeeld komt van

Steele en anderen uit 2020 en belicht het normaliserende effect van *rape myths*. Uit deze studie blijkt dat wanneer studenten er getuige van zijn dat een medestudent een dronken meisje van een feest wegbrengt, ze in deze situatie niet denken dat dit potentieel tot verkrachting zou kunnen leiden, en dus beschouwen ze het niet als een noodsituatie waar ingrijpen bij nodig is. Sterker nog, de studie laat zien dat studenten elkaar aanmoedigen om vrouwen alcohol te bieden, om vervolgens makkelijk seks te kunnen hebben. Alcoholgebruik is hierbij een indicator van verkrachting.

In de kosten-batenanalysefase (stap 5) van het *Bystander Intervention Model* blijkt empathie een bijzonder belangrijke rol te spelen, zo blijkt uit de studie van Leone, Oyler en Parrott (2020). De onderzoekers laten zien dat mannen die *rape myth*-stereotypen in mindere mate accepteren meer empathie tonen richting slachtoffers, en minder beïnvloed worden door een mogelijk imagooverlies door peers. Hierdoor zijn ze meer bereid om in te grijpen. Bij mannen die in grote mate de *rape myths* accepteren, ontstaan gevoelens van empathie minder vaak, en daardoor grijpen ze ook minder vaak in. Volgens de onderzoekers heeft dit te maken met het feit dat deze deelnemers al in de eerste fases van het *Bystander Intervention Model* geremd zijn: omdat zij sterke *rape myth*-overtuigingen hebben, zijn ze niet in de staat om de situatie op te merken (stap 1) of het te beschouwen als een noodgeval (stap 2). Kortom, werken aan het empathievermogen is voor het ingrijpen bij seksueel grensoverschrijdend gedrag niet voldoende; het is nodig dat in de interventieprogramma's ook de acceptatie van *rape myths* wordt aangekaart en verminderd.

Verskil in houding tussen mannen en vrouwen

In de meta-analyse van Hockett en anderen (2016) komt naar voren dat de negatieve houding die veroorzaakt wordt door *rape myths* vaker bij mannen dan bij vrouwen voorkomt. Ook interpreteren vrouwen en mannen verkrachting verschillend. De studie laat zien dat hoe meer het specifieke verkrachtingsscenario en de kenmerken van het slachtoffer overeenkwamen met *rape myth*-stereotypen, hoe meer mensen ook een negatieve houding hadden ten opzichte van het slachtoffer. Maar wanneer het verschil tussen de werkelijke verkrachting en de *rape myth*-stereotypen groter werd, hadden vrouwen in mindere mate deze negatieve houding ten opzichte van het slachtoffer. Dit wijst erop dat vrouwen minder geneigd zijn verkrachting te bagatelliseren dan mannen.

Peer-normen zijn belangrijke voorspellers van actief omstandergedrag bij seksueel geweld: wanneer omstanders denken dat andere omstanders hen zouden ondersteunen bij ingrijpen, zijn ze meer geneigd om dat werkelijk te doen (Berkowitz, 2010; Steele et al., 2020). Dit geldt meer voor mannen dan voor vrouwen: de bereidheid bij mannen om in te grijpen is beïnvloed door hun overtuiging dat andere mannen in hetzelfde situatie ook zouden ingrijpen (Gidycz, Orchowski & Berkowitz, 2011).

Door de verschillen tussen de houding van mannen en vrouwen, en doordat een heel klein percentage van de mannenpopulatie daadwerkelijk een dader is, ligt het aanpakken van deze problematiek in interventieprogramma's wel gevoelig. Het is daarom raadzaam om interventieprogramma's specifiek alleen voor mannen of alleen voor vrouwen te ontwikkelen, aldus Fenton en anderen (2016).

Het is vastgesteld dat wanneer er bij de uitvoering van preventieprogramma's vrouwen aanwezig zijn, mannen meer moeite hebben om hun houding ten opzichte van vrouwen te bespreken (Gidycz, Orchowski & Berkowitz, 2011). Omdat daders doorgaans mannen zijn, is het belangrijk om daar rekening mee te houden bij het delen van kennis, zodat mannen voor wie de interventieprogramma's ontwikkeld zijn zich niet aangevallen voelen. In de programma's moet seksueel grensoverschrijdend gedrag daarom omschreven worden als een breed maatschappelijk probleem dat van iedereen is (Fenton en anderen, 2016). Een andere studie laat zien dat een preventieprogram-

ma dat ontwikkeld is voor beide geslachten wel effectief kan zijn wanneer mannen niet als potentiële daders en vrouwen niet als potentiële slachtoffers aangesproken worden, maar wanneer beide groepen als potentiële omstanders en getuigen van seksueel grensoverschrijdend gedrag worden aangemerkt (Banyard, Plante & Moynihan, 2005).

VOORBEELD 3

LHBTI-discriminatie

Bij LHBTI-discriminatie zijn er misvattingen over (de ernst en mate van) het probleem, wat actief omstandergedrag verhindert. Omstanders die overtuigd zijn van ‘amnestisch heteroseksisme’ zullen niet snel ingrijpen (Katz, Federici en Ramos -Dries, 2019). Amnestisch heteroseksisme houdt de overtuiging in dat in de hedendaagse maatschappij lesbische, homo- en biseksuele mensen geen discriminatie meer ervaren. In de studie van Katz, Federici en Ramos-Dries (2019) waren heteroseksuele studenten met een incident geconfronteerd waarin een man een andere man uitscheldt. Deelnemers die een sterkere overtuiging hadden dat LHBTI-discriminatie niet (meer) bestaat, ervoeren de situatie als minder ernstig en ze gaven het slachtoffers vaker de schuld. Dit kwam omdat zij minder persoonlijke verantwoordelijkheid voelden dan studenten die het bestaan van LHBTI-discriminatie wel erkenden. Uit de studie van Dessel, Goodman en Woodford uit 2017 blijkt dat wanneer deelnemers dachten dat het campusklimaat gunstig en acceptierend is ten opzichte van LHBTI-groepen, studenten minder geneigd waren om in te grijpen. Verder bevestigt deze studie de algemene literatuur (zie paragraaf 2.4) dat bekendheid met het slachtoffer en een positieve houding ten opzichte van LHBTI-groepen voorspellers zijn van actief omstandergedrag. Overigens waren vrouwelijke studenten meer bereid om in te grijpen dan mannelijke, maar alleen wanneer zij ook andere omstanders kenden. Volgens de onderzoekers komt dit mogelijk doordat vrouwen meer empathie hebben ten opzichte van LHBTI-personen. Daarnaast speelt bij mannen de angst voor het stigma dat als zij helpen, zij mogelijk zelf voor LHBTI-persoon worden aangezien (de zogeheten *precarious manhood*). Dit werkt belemmerend, aldus de onderzoekers. Deze aanname is bevestigd door het onderzoek van Kroeper, Sanchez en Himmelstein (2014). Om vergelijkbare redenen grijpen mensen niet in bij racisme: ze zijn bang dat zich uitspreken tegen discriminatie hun sociale positie binnen de groep in gevaar brengt.

2.5.2 Discriminatie

Bij discriminatie ondervinden personen nadeel van het feit dat zij tot een bepaalde groep behoren, of daartoe gerekend worden (Andriessen, Fernee & Wittebrood, 2014, aangehaald door Taouanza & Felten, 2017). Discriminatie kan verschillende uitingsvormen hebben, zoals negatieve bejegening (naroepen of pesten), ongelijke behandeling (een baan niet krijgen wegens huidskleur) en vernieling, bedreiging of geweld (Andriessen, 2017). Omlo (2020) onderscheidt zelfs zestien verschillende vormen van discriminatie en/of stigmatisering, van zeer expliciete tot meer impliciete vormen, waaronder verbale en fysieke agressie, verdachtmakingen en beschuldigingen, genegeerd worden, lage verwachtingen, en ongepaste (goedbedoelde) complimenten. Discriminatie vindt plaats op verschillende gron-

den, zoals religie, huidskleur, geslacht en seksuele oriëntatie. Die verschillende gronden leiden ook tot verschillende vormen van discriminatie, zoals moslimdiscriminatie, genderdiscriminatie, racisme en homofobie. Belangrijke voorspellers van discriminatie zijn vooroordelen en stereotypen.

Uit een eerder Movisie-onderzoek naar discriminatie blijkt dat mensen die vooroordelen hebben ten aanzien van mensen uit een bepaalde groep, deze vaak ook hebben ten aanzien van mensen uit een andere groep (Felten, Taouanza & Broekroelofs, 2018). De scheiding tussen verschillende vormen van discriminatie is dus kunstmatig, ze kunnen met elkaar vermengd zijn. Uit de onderzoek blijkt dan ook dat de verschillende vormen van discriminatie gezamenlijk aan te pakken zijn (Felten, Taouanza & Broekroelofs, 2018). Dat geldt ook voor het beïnvloeden van omstandergedrag: het *Bystander Intervention Model* is door Goodwin, Ashburn-Nardo en Morris (2007) doorontwikkeld naar het *Confronting Prejudice Model* (CPM) voor situaties van discriminatie, en kent dezelfde stappen en mechanismen als het oorspronkelijke model. Dit model is uitgetest bij verschillende vormen van discriminatie, en de basale werkzame mechanismen bij omstandergedrag blijken hetzelfde te zijn bij verschillende vormen van discriminatie, en bij verschillende vormen van grensoverschrijdend gedrag.

Tegelijkertijd roepen vooroordelen verschillende typen emoties op ten opzichte van bepaalde groepen (Felten, Taouanza & Broekroelofs, 2018). Sommige groepen roepen bijvoorbeeld angst op, en andere groepen worden als bedreiging gezien voor de dominante normen en waarden. Achter discriminerend gedrag kunnen dus uiteenlopende misvattingen en stereotypen liggen⁴. Ook tussen online en offline discriminatie bestaan er verschillen (Taouanza & Felten, 2017). Bij de inhoudelijke invulling van interventieprogramma's voor omstanders is het dus belangrijk om de oorzaken van grensoverschrijdend gedrag te onderscheiden (Nelson, Dunn & Paradies, 2011). Voorbeeld 3 is gebaseerd op LHBTI-discriminatie. Dit voorbeeld laat zien dat de mechanismen die zich voordoen algemeen kenmerkend zijn voor omstandergedrag bij grensoverschrijdend gedrag. Maar de 'inhoud' van het omstandergedrag – de oorzaak, emoties en stereotypen – zijn wel specifiek voor LHBTI-discriminatie.

De mate waarin mensen zich bewust zijn van discriminatie, blijkt per type discriminatie te verschillen. Er is een Australische studie uitgevoerd naar de factoren die ervoor zorgen dat mensen anderen confronteren met discriminatie, bij verschillende typen discriminatie (Boes, 2014). Aan deze studie namen studenten deel die al eerder ingrepen bij discriminatie, een open houding hadden ten opzichte van minderheidsgroepen, en ook behoorlijke kennis hadden over de diverse typen discriminatie. Een interessante bevinding uit deze studie is de mate waarin de deelnemers verschillende typen discriminatie herkennen (stap 2 van het *Bystander Intervention Model*). Om te achterhalen welke vormen van discriminatie het meest werden herkend, werd deelnemers gevraagd bij welke groepen er een kans is op discriminatie. Uit dat onderzoek bleek dat de deelnemers vermoedelijk het grootste vermogen hadden om racisme, ethnocentrisme, homofobie en seksisme te herkennen, en in een mindere mate leeftijdsdiscriminatie, en discriminatie op grond van beperking, religie of klasse. Uit wetenschappelijke literatuur over omstandergedrag in situaties van discriminatie blijkt dat er vooral onderzoek gedaan is naar ingrijpen bij racisme, LHBTI-discriminatie, genderdiscriminatie en discriminatie op basis van religie. Er is nog niet veel bekend over omstandergedrag bij andere vormen van discriminatie, zoals discriminatie van mensen met een beperking. Voor zover wij weten zijn er geen data bekend over de 'hiërarchie' binnen het herkennen van verschillende vormen van discriminatie in Nederland. Uit Nederlands onderzoek van het Sociaal

4 Raadpleeg voor informatie over de specifieke kenmerken de volgende informatiebronnen: Felten, Taouanza & Broekroelofs, 2018; Van Wonderen & Van Kapel, 2017; RADAR, 2015; Taouanza & Felten, 2017; Twisk et al., 2017; Felten & Vijlbrief, 2018.

en Cultureel Planbureau (SCP) blijkt dat mensen het lastig vinden om te bepalen wat discriminatie is (Den Ridder, Andriessen & Dekker, 2017). Welke opmerkingen zijn bijvoorbeeld grappig, en wat is *not done*? Het SCP-rapport concludeert dat vooral discriminatie op grond van seksuele voorkeur, afkomst, religie (vooral islam) en het hebben van een beperking herkend worden.

2.6 Samenvatting

In deze paragraaf geven we een korte samenvatting van de bevindingen uit dit hoofdstuk.

Er zijn algemeen werkzame mechanismen vastgesteld bij omstandergedrag. Zowel cognitieve processen (I) als contextuele en persoonlijke factoren (II) maken dat een omstander wel of niet ingrijpt.

- I. Het *Bystander Intervention Model* omschrijft stapsgewijs de cognitieve obstakels die een omstander moet overwinnen voordat hij of zij daadwerkelijk ingrijpt. Bij elke stap zijn er bepaalde kenmerken en factoren te benoemen die de kans op ingrijpen belemmeren of faciliteren. In Figuur 1 (pagina [28]) geven we daar een inventarisatie van weer. Het model bestaat uit de volgende vijf stappen:
 - (1) herkennen dat er grensoverschrijdend gedrag plaatsvindt;
 - (2) de situatie als ernstig genoeg beoordelen, waarbij ingrijpen noodzakelijk wordt geacht;
 - (3) verantwoordelijkheid nemen om in te grijpen;
 - (4) weten hoe in te grijpen;
 - (5) beslissen om in te grijpen.
- II. Contextuele en persoonlijke factoren bij het ingrijpen:
 - * Uit ons onderzoek blijkt dat empathie en een open en accepterende houding ten opzichte van de slachtoffergroep de omstander meer in staat stelt om elke stap van het stappenmodel te doorlopen.
 - * Eerdere sociale contacten met iemand uit de slachtoffergroep en het kennen van het slachtoffer heeft een positieve invloed op omstandergedrag.
 - * Kenmerken van het slachtoffer zijn voorspellers van de bereidheid om in te grijpen: (a) vrouwen zijn meer geneigd om in te grijpen dan mannen, maar in gevaarlijke situaties is dit andersom; (b) geprivilegieerde groepen zijn minder in staat om grensoverschrijdend gedrag te herkennen wanneer zij hier niet eerder kennis over hebben verkregen. Maar hun ingrijpen is mogelijk effectiever dan wanneer mensen uit de slachtoffergroep dat doen.

Verder blijkt uit onze literatuurstudie dat het *Bystander Intervention Model* toepasbaar is bij een breed scala van grensoverschrijdend gedrag. De principes van het model worden toegepast in onderzoeken naar omstandergedrag bij zowel seksueel grensoverschrijdend gedrag als bij discriminatie. De bevorderende en belemmerende factoren in de verschillende beslissingsfasen zijn te beschouwen als inhoudelijke ingrediënten van werkzame mechanismen waarop voortgebouwd kan worden bij het ontwikkelen van interventieprogramma's (Zie Figuur 1, pagina 28). De groepen bevorderende en belemmerende factoren zijn ook typerende mechanismen bij omstandergedrag in het algemeen.

Bij de verschillende typen grensoverschrijdend gedrag gelden er wel verschillende houdingen, stereotypen en misvattingen. Kennis hierover is noodzakelijk om grensoverschrijdend gedrag te kunnen herkennen. Ook kennis over en bewustzijn van wat het specifieke grensoverschrijdende gedrag inhoudt, en in welke situaties dit zich voordoet, blijkt actief omstandergedrag te bevorderen. Het is raadzaam om in de interventieprogramma's informatie op te nemen over wat het specifieke grensoverschrijdende gedrag is, in welke specifieke contexten het voorkomt, en welke specifieke houdingen, misvattingen en gedragingen typerend zijn voor dat specifieke type grensoverschrijdend gedrag.

FIGUUR 1. Bystander Intervention Model met kenmerken en factoren die het ingrijpen belemmeren of faciliteren

De effectiviteit van omstanderinterventies in Nederland

In dit hoofdstuk beantwoorden we de volgende onderzoeksvraag:

*Welke interventies zijn er in Nederland al beschikbaar die omstanders toerusten om in te grijpen?
Wat is er bekend over de effectiviteit daarvan?*

Ten eerste inventariseren we welke Nederlandse interventies er bestaan, en zetten we ze op een rij. Het gaat hierbij om interventies gericht op omstanders in het algemeen, interventies gericht op fysiek ingrijpen en agressie, interventies gericht op omstanders van discriminatie en interventies gericht op seksuele intimidatie/geweld. Daarna gaan we in op hun effectiviteit.

3.1 Interventies in Nederland

Interventies gericht op omstanders zijn ontwikkeld om actief omstandergedrag te stimuleren, oftewel, omstandergedrag te promoten met als doel grensoverschrijdend gedrag tegen te gaan (Nickerson et al., 2014). Er bestaan in Nederland verschillende interventies die in uiteenlopende onveilige situaties en contexten ingezet worden. Zoals in situaties met seksuele intimidatie (en geweld), maar ook in situaties met discriminatie of ander ongewenst gedrag. We hebben deze interventies geïnterviewd en hier een selectie van gemaakt. Daarvoor volgden we de volgende procedure.

Ten eerste hebben we via een Google search naar interventies gezocht die gericht zijn op omstanders in het algemeen. We vonden 21 interventies, die we opnamen in een groslijst.

Ten tweede hebben we vanuit deze groslijst een selectie gemaakt, waardoor een aantal interventies buiten ons onderzoek viel. Bij deze selectie hanteerden we de volgende criteria:

1. De interventie moet binnen de reikwijdte van ons onderzoek vallen: interventies moeten gericht zijn op onveilige situaties in de publieke ruimte. Dit zijn locaties zoals de straat of het openbaar vervoer, scholen, sportfaciliteiten en horeca. Hierdoor vallen interventies gericht op huiselijk geweld en seksuele intimidatie in de huiselijke kring af.
2. De interventies zijn doelgericht: ze zijn ontwikkeld voor en richten zich op het activeren van omstanders.
3. Fysieke agressietrainingen conform professionele protocollen en handleidingen zijn niet meegenomen in dit onderzoek, omdat het er hierbij niet of in mindere mate om gaat dat omstanders zich niet bewust zijn van de onveilige aard van een situatie, en er minder of geen sprake is van onbereidheid om in te grijpen. Deze trainingen zijn ontwikkeld voor gespecialiseerde (GGD-) zorgmedewerkers en politieagenten. Wel hebben we omstandertrainingen meegenomen voor doelgroepen die vanuit hun professionele rol niet per se 'automatisch' zouden ingrijpen. Een voorbeeld is de fysieke agressietraining voor leerkrachten.
4. Interventies gericht op jongeren onder de 18 jaar zijn niet meegenomen omdat deze zijn afgestemd op het ontwikkelingsniveau van jongeren, waarbij er rekening mee gehouden wordt dat jongeren individueel niet verantwoordelijk worden gesteld om in te grijpen. Deze interventies

zijn dan ook eerder groepsgerichte aanpakken, waarbij de methoden sterk afwijken van interventies die op individuele omstanders gericht zijn. Bij deze interventies voor jongeren worden pedagogische methoden ingezet zoals gezamenlijke 'regels' en worden er omgangsvormen geleerd aan de deelnemers. Deze interventies zijn dan ook niet uitsluitend gericht op omstanders, maar op de verschillende rollen in situaties van grensoverschrijdend gedrag – zowel op de dader, als het slachtoffer en de omstander. Ook interventies die gericht zijn op schoolpersoneel en op seksueel grensoverschrijdend gedrag van leerlingen hebben we buiten beschouwing gelaten, omdat deze benaderd worden vanuit een pedagogische aanpak.

5. Ten slotte zijn trainingen waarbij de doelgroep getraind wordt om in hun organisatie actie te ondernemen bij grensoverschrijdend gedrag, niet opgenomen in dit onderzoek. Meestal zijn dit trainingen gericht op deelnemers die niet direct betrokken zijn bij het grensoverschrijdende gedrag, bijvoorbeeld vertrouwenspersonen, preventiemedewerkers en integriteitsmanagers. Enerzijds valt deze groep buiten onze definitie van omstander door hun indirecte betrokkenheid. Anderzijds zijn deze trainingen gericht op de organisatorische en administratieve werkzaamheden indien er in een organisatie grensoverschrijdend gedragesignaleerd wordt.

Na de selectie bleven er veertien interventies over, die wij in Tabel 1 per type grensoverschrijdend gedrag hebben ingedeeld in vier groepen: (1) omstanderinterventies in het algemeen, (2) agressie en fysiek geweld, (3) discriminatie en (4) seksueel grensoverschrijdend gedrag. In paragraaf 3.2 bespreken wij de effectiviteit van de gevonden interventies.

TABEL 1. Omstanderinterventies in Nederland

Interventie/ uitvoerder	Doelgroep	Omgeving	Doel	Inhoud en methodiek	Vorm/ duur
Omstanderinterventies algemeen					
1. The Active Bystander Training / The Active Bystander Training Company LTD	Breed	Op het werk, universiteiten en (hoge) scholen	Opkomen voor het slachtoffer	'DADA-methodiek' (direct ingrijpen, afleiden, delegeren, aanhouden) Persoonlijke effectiviteit Besluitvormingstechnieken Communicatietechnieken Werken met voorbeelden van bekende mensen	Online/ 1-1,5 uur
2. Active Bystander Training / Universiteit Twente/Imperial College Londen	Leerlingen, werknemers	Universiteitscampus	Opkomen voor het slachtoffer	Niet bekend	Online/ 1,25 uur

Interventie/ uitvoerder	Doelgroep	Omgeving	Doel	Inhoud en methodiek	Vorm/ duur
3. Bystander Intervention training / Fairspace	Breed	Openbare ruimte en organisaties	'Step up and speak out' als omstander	'DADA-methodiek' (direct ingrijpen, afleiden, delegeren, aanhouden) Kennis: omstandergedrag Interactief en actiegericht: persoonlijke effectiviteit Communicatietechnieken	Online, offline / 1,5 uur
4. Durven handelen / Bedrijf In Training	Werknemers	Organisaties	Opkomen voor het slachtoffer	Herkennen van verschillende typen grensoverschrijdend gedrag Omgaan met angst en eigen reacties Communicatietechnieken Beslistechnieken Oefenen met situaties uit persoonlijke ervaring	2 workshops / totaal 3 uur
Interventies gericht op omgaan met agressie					
5. Pilottraining 'Burgermoed op en rond het voetbalveld' / Crisislab	Ouders bij het voetbalveld	Openbare ruimte	Zelf ingrijpen, anderen mobiliseren om in te grijpen bij sociaal onveilige situaties	Theorie (uitleg <i>Bystander Intervention Model</i>, problematiek en sociale normen bij ingrijpen) Praktijk (simulatie-training handelingsperspectieven met behulp van acteurs)	Groep van 10 deelnemers / 3,5 uur
6. Pilottraining 'Burgermoed in het openbaar vervoer' / Crisislab	Reizigers en buschauffeurs	Openbaar vervoer	Zelf ingrijpen, anderen mobiliseren om in te grijpen bij sociaal onveilige situaties	Theorie (uitleg <i>Bystander Intervention Model</i>, problematiek, sociale normen bij ingrijpen) Praktijk (simulatie-training handelingsperspectieven met behulp van acteurs)	Groep van 9 deelnemers / 3,5 uur

Interventie/ uitvoerder	Doelgroep	Omgeving	Doel	Inhoud en methodiek	Vorm/ duur
7. Training Omgaan met agressie en an- der ongewenst gedrag / Veilig- heidstrainingen	Mede- werkers	Klant- gerichte organisaties	Professio- nalisering in agressie- preventie	Kennis over herkenning agressie en zelfcontrole Agressiereductietechnie- ken, gespreksvaardighe- den (trainingsacteur)	Groep van 6 deel- nemers / 1 dag
8. Training Ingrij- pen bij Fysiek Agressie / Bedrijf In Training	Mede- werkers	Organisaties	Leren de-escalere- ren Leren over- winnen van de obsta- kels uit het <i>Bystander Interventi- on Model</i>	Theorie en kennis: agressie herkennen, angst overwinnen Communicatietechnie- ken, hoe ingrijpen Praktijk (oefenin- gen met behulp van trainingsacteurs)	Online, offline workshop / 3 uur
Interventies gericht op omgaan met discriminatie					
9. Training Reage- ren op discrimi- natie / Anne Frank Stichting	Professi- onals bij de politie- organisatie	Openbare ruimte	Leren com- municeren bij discrimi- natie (lijkt te werken met het <i>Bystander Interventi- on Model</i>)	Kennis over discrimina- tie, en over de gevolgen van en verschillende reacties bij discriminatie Praktijk: communicatie- technieken gebaseerd op de Geweldloze Communicatie van Rozenberg	Work- shop van 6 uur
10. Training Diver- siteit in de klas / Mind Mix	Onderwijs- personeel	Onderwijs	Discrimi- natie bes- preekbaar maken	Theorie over discrimina- tie en vooroordelen en over invloed van media, categorisatietheorie, angst overwinnen Praktijk: communicatie- technieken (oefenen in groepen)	Niet bekend
11. Islamofobie en discriminatie / RADAR Advies	Moslima's, profes- sionals, burgers, moslim- organisaties	Niet bekend	Confron- teren met discrimi- natie	Kennis over vooroorde- len en negatieve beeld- vorming over islam Kennis over wat discrimi- natie inhoudt Versterking van sociale normen ⁵	1 dag per doel- groep

5 Deze informatie komt uit de ervaringen van de deelnemers.

Interventie/ uitvoerder	Doelgroep	Omgeving	Doel	Inhoud en methodiek	Vorm/ duur
12. Training #Dat-MeenJeNiet: online weerbaar tegen discriminatie / Movisie	Jongeren (16-27) op sociale media	Online omgeving	Vergroten van sociale norm dat online discriminatie niet acceptabel is Online ingrijpen	Kennis over discriminatie Sociale norm stellen en vergroten Effectieve online communicatie, eigen weerbaarheid en ingrijp-technieken, reflectie 3 workshops, gevolgd door individuele coaching, een 1 jaar campagne, e-learning tool (in ontwikkeling), betrekken van rolmodellen	3 workshops / >1 jaar
13. Antidiscriminatie en antiracisme campagne / Gemeente Amsterdam	Breed	Publieke ruimte	Voor elkaar opkomen	Het beïnvloeden van sociale normen via publieke en sociale media, rolmodellen, bewustwordingscampagne, diverse onderzoeken Herkennen van grensoverschrijdend gedrag Nemen van verantwoordelijkheid	Online en offline
Interventies gericht op omgaan met seksueel grensoverschrijdend gedrag					
14. Training Grensoverschrijdend gedrag en seksuele intimidatie / Veiligheidstrainingen.nl	Medewerkers horeca en uitgaansleven	Horeca, clubs, poppodia	Mondeling ingrijpen, andere omstanders en professionals betrekken	Grensoverschrijdend gedrag herkennen: kennis over wet- en regelgeving, voordelen van ingrijpen, obstakels van ingrijpen, kenmerken van bepaald gedrag Vaardigheden: zelfcontrole en de situatie onder controle houden Communicatie- en handelingstechnieken: invloed uitoefenen op het gedrag van de ander, met behoud van de relatie	1 lesdag

3.2 Effectiviteit van de interventies

Van twaalf van de veertien interventies is de effectiviteit (nog) niet wetenschappelijk geëvalueerd. Daardoor is het lastig om hun werkzaamheid te beoordelen. Enkele aanbieders beschikken wel over een keurmerk of certificering, maar dat zegt niet zo veel over de effectiviteit van de interventies zelf. Doordat een aantal interventies zeer beknopt beschreven is, is niet altijd duidelijk welke mechanismen of bevorderende en belemmerende factoren zijn meegenomen in de aanpak.

Wel kunnen we de beschikbare informatie bekijken in het licht van de in ons onderzoek verzamelde kennis, en zo inzicht krijgen in de effectiviteit van deze interventies. Ook de principes en eigenschappen rondom de effectiviteit van interventies zoals door Nation en anderen (2003) zijn vastgesteld in hun meta-analyse, zijn daarbij bruikbaar. We leggen deze kenmerken (zoals duur of doelgroep) naast de beschikbare informatie over de door ons onderzochte interventies. Nation en anderen hebben langs drie categorieën voorwaarden vastgesteld voor een effectieve interventie: (1) algemene eigenschappen, (2) aansluiting bij de doelgroep en (3) uitvoering en evaluatie.

In de volgende paragrafen lopen we de voorwaarden langs die een indicatie geven voor de werkzame elementen van deze omstanderinterventies. Enerzijds gaat het erom de doelen van de interventies te behalen (paragraaf 3.2.1), anderzijds gaat het om de principes van de daadwerkelijke uitvoering waar voorwaarden voor de effectiviteit aan verbonden zijn (paragrafen 3.2.2, 3.2.3 en 3.2.4).

3.2.1 Behalen van interventiedoelen

Ten eerste is het belangrijk dat een interventie bereikt wat zij beoogt te bereiken: zijn deelnemers voldoende toegerust om in te grijpen bij grensoverschrijdend gedrag? De meeste interventies op onze lijst zijn niet geëvalueerd, daarom is het moeilijk te beoordelen wat de resultaten zijn. Sporadisch zijn er positieve ervaringen van deelnemers geciteerd, maar op zich zegt dat niet veel over de resultaten van de aanpak. We willen daarmee niet zeggen dat de betreffende interventies niet effectief zijn, maar dat er geen informatie over beschikbaar is.

Van twee interventies zijn er schriftelijke evaluatierapportages beschikbaar: de interventie gericht op burgermoed van reizigers en buschauffeurs in het openbaar vervoer (Lochem, Stijf & Helsloot, 2015) en de interventie gericht op ouders rondom het voetbalveld (Huijsman, Van Melick & Helsloot, 2015). Bij deze twee interventies hebben wij een redelijk beeld van de mate waarin de deelnemers zich door het volgen van de training toegerust voelen om te reageren op grensoverschrijdend gedrag.

Bij beide trainingen staat het mobiliseren van omstanders centraal, waardoor situaties van sociale onveiligheid gede-escaleerd en/of opgelost kunnen worden. Hieronder bespreken wij de resultaten van de trainingen apart. In beide trainingen is er bij het delen van kennis en het bevorderen van bewustzijn rondom omstandergedrag expliciet gebruikgemaakt van de mechanismen van het *Bystander Intervention Model*. Daarnaast hebben deelnemers geoefend met handelingsperspectieven.

Training Ingrijpen in het openbaar vervoer

De training *Ingrijpen in het openbaar vervoer* is ontwikkeld voor reizigers en buschauffeurs als potentiële omstanders van agressief gedrag in het openbaar vervoer. Uit de evaluatierapportage blijkt dat deelnemers overtuigd zijn van het nut van de training, dat zij de benodigde vaardigheden goed aan kunnen leren: vooral na het rollenspel meenden deelnemers dat zij een belangrijke rol kunnen spelen in situaties van sociale onveiligheid (Van Lochem, Stijf & Helsloot, 2015). Sommige reizigers zijn zo overtuigd van het nut van ingrijpen, dat zij vinden dat ingrijpen verplicht gesteld zou moeten worden. Bij buschauffeurs was de training minder effectief: ze geven aan hier terughoudender

in te zijn omdat het tolereren van grensoverschrijdend gedrag een beleidspunt is van hun bedrijf. Verder vinden ze dat zij vanuit hun positie, waarbij zij niet veel oogcontact hebben met de reizigers, moeilijk kunnen ingrijpen en moeilijk anderen kunnen mobiliseren. Ze zijn ook minder geneigd om in te grijpen omdat de lijndienst dan mogelijk vertraging oploopt. De onderzoekers stellen in hun rapportage vast dat deze training bij reizigers de intentie om in te grijpen bevordert, maar minder geschikt is voor buschauffeurs (Van Lochem, Stijf & Helsloot, 2015).

Training Ingrijpen op en rondom het voetbalveld

De training *Ingrijpen op en rondom het voetbalveld* is ontwikkeld voor ouders die met hun kinderen meegaan naar de voetbaltraining of -wedstrijd, en mogelijk getuige zijn van agressief gedrag op het veld. Ouders geven aan dat zij het nut van de training inzien omdat zij vaak willen ingrijpen, maar soms niet weten hoe zij dat kunnen doen (Huijsman, Van Melick & Helsloot, 2015). Na de training hebben ze inzicht in manieren waarop situaties kunnen escaleren op het voetbalveld, zien ze meer mogelijkheden en beschikken ze over meer technieken om in te grijpen en onveilige situaties op te lossen. Deelnemers vinden ook dat de vaardigheden goed aan te leren zijn. Ondanks de positieve meningen en ervaringen blijkt uit de evaluatie dat ouders toch meer geneigd zijn om de verantwoordelijkheid om in te grijpen en anderen te mobiliseren toe te kennen aan betrokkenen met een formele functie op het voetbalveld, zoals coaches of ouder-stewards. Daarmee geven ze aan dat ouder-stewards hen zouden kunnen stimuleren om in te grijpen. Deelnemers blijken bij het ingrijpen dus belemmerd te worden door het omstandereffect: door de aanwezigheid van anderen die een formele functie hebben op het voetbalveld, aldus de rapportage (Huijsman, Van Melick & Helsloot, 2015).

3.2.2 Algemene kenmerken van de interventies

Kennis en bewustwording bevorderen, gecombineerd met vaardigheden leren

Nation en anderen (2003) benadrukken het belang van wetenschappelijke onderbouwing van interventies. Uit onze bevindingen in paragraaf 2.3 blijkt dat het vergaren van theoretische kennis, gecombineerd met praktijkgerichte, toepasbare vaardigheden, voor omstanders een belangrijke voorwaarde is om grensoverschrijdend gedrag te kunnen herkennen en te kunnen beoordelen of het om een noodgeval gaat (stap 1 en 2 van het *Bystander Intervention Model*). Een andere voorwaarde voor actief omstandergedrag is dat de omstander weet op welke manier hij of zij kan ingrijpen (stap 4 van het model). Verder is bekend dat wanneer de methodiek en de veronderstelde verandertheorie van de interventies gebaseerd zijn op wetenschappelijke kennis – en het *Bystander Intervention Model* in het bijzonder – dit een voorspeller kan zijn van effectiviteit ten opzichte van individuele gedragsverandering van deelnemers (Nickerson et al., 2014). In tabel 2 zetten we de Nederlandse interventies op een rij en geven we aan of er gewerkt wordt met theoretische kennis en het verwerven van omstandersvaardigheden. Op basis van de trainingsomschrijving bekeken we of de training wetenschappelijk onderbouwd is, welke stappen uit het *Bystander Intervention Model* vermoedelijk worden aangekaart, en of er praktische oefeningen plaatsvinden.

TABEL 2. Overzicht Nederlandse interventies

Interventie	Wetenschappelijk onderbouwd (ja/nee)	Inhoud training	Praktische oefeningen (ja/nee)
1. Active Bystander Training	Ja Beslistheorie (DADA): direct ingrijpen, afleiden, delegeren, aanhouden	Stap 3: Werken met sociale normen via voorbeelden van bekende mensen Stap 4: Communicatietechnieken Stap 5: Besluitvormingstechnieken en persoonlijke effectiviteit	Nee Deelnemers ontvangen een 'Active Bystander Toolkit' op een flyer
2. The Active Bystander Training Universiteit Twente	Niet bekend	Stap 1,2: Kennis over omstandersgedrag Stap 3: Werken met sociale normen via voorbeelden van bekende mensen Stap 4: Communicatietechnieken Stap 5: Besluitvormingstechnieken en persoonlijke effectiviteit	Niet bekend
3. Bystander Intervention Training Fairspace	Ja Beslistheorie (DADA): direct ingrijpen, afleiden, delegeren, aanhouden	Stap 1,2: Kennis over omstandersgedrag Stap 4: Communicatietechnieken, actiegericht Stap 5: Persoonlijke effectiviteit, Omgaan met angst	Nee Praktische tools worden wel meegegeven
4. Durven handelen	Niet bekend	Stap 1. Herkennen van verschillende typen grensoverschrijdend gedrag Stap 4. Communicatietechnieken Stap 5. Beslistechieken, Omgaan met angst	Ja Oefenen met situaties uit persoonlijke ervaring
5-6. Burgermoed op en rond het voetbalveld / Burgermoed in het openbaar vervoer	Ja <i>Bystander Intervention Model</i>	Alle stappen van het model ingezet	Ja Simulatietraining met acteurs
7. Training Omgaan met agressie en ongewenst gedrag	Niet bekend	Stap 1,2: Agressie herkennen Stap 4: Technieken en gespreksvaardigheden Stap 5: Durven ingrijpen	Ja Oefenen met en zonder trainingsacteurs
8. Training Ingrijpen bij fysieke agressie	Niet bekend	Stap 1: Agressie herkennen Stap 4: Technieken Stap 5: Durven ingrijpen	Ja Oefenen met trainingsacteurs

Interventie	Wetenschappelijk onderbouwd (ja/nee)	Inhoud training	Praktische oefeningen (ja/nee)
9. Reageren op discriminatie	Ja Geweldloze Communicatie van Rozenberg	Stap 1: Kennis over discriminatie Stap 2: omstandergedrag Stap 4: Communicatie- technieken	Ja Oefenen met een trainingsacteur
10. Diversiteit in de klas	Ja Theorie Sociale Categorisatie	Stap 1: Kennis over vooroordelen als basis voor discriminatie Stap 3: Hokjesdenken en media-invloed Stap 4: Communicatietechnieken	Ja Oefeningen Eigen casuïstiek inbrengen
11. Islamofobie en discriminatie	Niet bekend	Stap 1: definitie van discriminatie, Stap 3: Kennis over vooroordelen, sociale normen, media-invloed,	Niet bekend
12. #DatMeenJeNiet	Ja <i>Bystander Intervention Model</i> Bestaande Movisie-kennis	Alle stappen van de <i>Bystander Intervention Model</i>	Ja Oefenen met het maken van posts, coaching in actie, werken met bekende <i>influencers</i> (rolmodellen)
13. Antidiscriminatiecampagne met Amsterdam	Ja ⁶ Bestaande Movisie-kennis o.a.	Stap 2. Bewustwordingscampagne Stap 3. Beïnvloeden van sociale normen, werken met rolmodellen	Niet bekend
14. Grensoverschrijdend gedrag en intimidatie	Niet bekend	Stap 1: Gedrag herkennen Stap 4: Communicatie- technieken en handelingstechnieken	Niet bekend

Van zeven van de veertien interventies is bekend dat de inhoud van de training gebaseerd is op wetenschappelijke kennis. In drie van deze zes wordt het *Bystander Intervention Model* gebruikt, in twee de DADA-beslismodel, en in één de theorie van geweldloze communicatie en in een de theorie over sociale categorisatie. In een Amsterdamse antidiscriminatie campagne werd er gebruik gemaakt van de beschikbare kennisbronnen van Movisie. Bij de #datmeenjeniet campagne wordt zowel al bestaande kennis van Movisie als de *Bystander Intervention Model* expliciet toegepast. Het is niet bekend of in de andere zeven trainingen wetenschappelijke kennis gebruikt wordt. Wel kunnen we vaststellen dat zij wetenschappelijk onderbouwde principes toepassen: uit de omschrijvingen blijkt dat alle trainingen inzetten op tenminste twee van de stappen van de Bystander

6 Zie ook: www.movisie.nl/artikel/inspirerend-voorbeeld-gemeente-amsterdam-roept-omstanders-discriminatie-om-te-grijpen

Intervention model. Drie trainingen zetten in op alle stappen van het model (#datmeenjeniet en de twee trainingen over ingrijpen bij agressie en burgermoed) Stap 1 wordt in alle trainingen behandeld behalve in de algemene interventie 'Active Bystander Training'. Zeven van de trainingen werken met Stap 2. Het aankaarten van verantwoordelijkheidsgevoel (stap 3) komt aan bod in de beschrijvingen van de acht trainingen in de vorm van leren over sociale normen, 'hokjesdenken' en leren over omstandersgedrag en de omstanderseffect. In de meeste trainingen, twaalf in totaal, leren de deelnemers over de vaardigheden bij ingrijpen (stap 4). Bij negen trainingen wordt Stap 5 aangekaart in de vorm van besluitvormingstechnieken en leren over je eigen effectiviteit.

Bij acht van de veertien trainingen wordt wel de mogelijkheid geboden om te oefenen met de vaardigheden die tijdens de training geleerd zijn. Bij twee trainingen is niet bekend of oefening erbij hoort, en aan de vier algemene trainingen zijn er geen oefeningen verbonden.

We kunnen concluderen dat in de meeste Nederlandse interventies het delen van kennis gecombineerd wordt met praktisch oefeningen. De informatie die over deze trainingen beschikbaar is, geeft de indruk dat de meeste trainingen inhoudelijk doorgedacht zijn, waarbij de nadruk ligt op kennisverwerving, het beïnvloeden van sociale normen, bewustwording en vaardigheden om in te grijpen en besluitvormingstechnieken ligt. Wel valt de effectiviteit van deze interventie te betwijfelen wanneer een van de stappen van de beslismodel niet aangekaart is (Nickerson et al., 2014).

Borging en follow-up

Bij criteria over het borgen van effecten en vervolgactiviteiten, gaat het erom dat deelnemers voldoende informatie, stimulans en oefeningen ontvangen die blijvende verandering veroorzaken in hun gedrag (Nation et al., 2003). Wanneer het interventieprogramma te kort is, is het ook minder effectief. Over de tijdsduur en te verwachten tijdsinvestering is er informatie te vinden op de websites van de uitvoerders. Uit ons onderzoek blijkt dat Nederlandse interventies eenmalig en kort zijn. De meeste interventies duren een dagdeel van 3-6 uur, één interventie duurt een hele dag, twee van de interventies duren maar 1-1,5 uur. De duur van de antidiscriminatiecampagne van de gemeente Amsterdam is niet bekend. Het is daarom twijfelachtig of deelnemers in staat zullen zijn de inhoud van de training te laten bezinken en de vaardigheden die zij leren toe te passen.

Een uitzondering is de #DatMeenJeNiet-campagne, een langdurige interventie met een focus op feedback en het borgen van resultaten.⁷ De aanpak wordt gedurende de drie jaar bijgestuurd, deelnemers worden na de workshops en tijdens de online campagne gecoacht, en er wordt een e-learning tool ontwikkeld die in het onderwijs en in het jongerenwerk kan worden ingezet. Verder is het de ambitie om de kennis die uit de interventie vergaard is te borgen in de opleidingen van een hogeschool. Daarnaast kunnen we veronderstellen dat ook de lange duur van deze interventie voor het borgen van resultaten zorgt.

Meerdere keren uitgevoerd en relatie tussen deelnemers

Nation en anderen (2003) omschrijven nog twee algemene kenmerken van effectieve interventies: effectieve interventies zijn meerdere keren uitgevoerd op meerdere locaties, en tijdens deze interventies worden positieve onderlinge relaties tussen deelnemers bevorderd. Helaas kunnen wij voor de Nederlandse interventies niet veel over deze kenmerken zeggen, omdat er geen informatie over beschikbaar is. Wat het eerste kenmerk betreft veronderstellen we dat landelijk aangeboden interventies wel op meerdere locaties uitgezet worden.

7 Zie de campagnepagina movisie.nl/artikel/datmeenjeniet.

3.2.3 Aansluiting bij de doelgroep

Bij het criterium 'aansluiting bij de groep' gaat het erom dat de interventie gericht is op specifiek problematisch gedrag – in dit geval op het niet-ingrijpen – en is toegespitst op de ontwikkelingsbehoefte van de doelgroep (Nation et al., 2013). Verder moet de interventie zodanig ontwikkeld worden dat de deelnemers ervoor openstaan en gemotiveerd meedoen.

Van de meeste interventies is niet bekend in hoeverre ze zijn toegespitst op de doelgroepen.

Bij de volgende interventies wordt er rekening gehouden met de kenmerken van de doelgroep die relevant kunnen zijn voor de uitvoering:

- * *#DatMeenJeNiet*: er wordt rekening gehouden met de leeftijd en ontwikkelingsfase van jongeren. Bijvoorbeeld worden er bekende *influencers* als rolmodels ingezet bij de interventie en er wordt gewerkt met rolmodellen.
- * *Burgermoed in het openbaar vervoer* en *Burgermoed op het voetbalveld*: er wordt rekening gehouden met leeftijd, opleidingsniveau, fysieke postuur, het al dan niet beschikken over een BHV-certificaat.

Verder valt op dat de meeste interventies voor een specifieke doelgroep ontwikkeld worden, wat erop wijst dat de inhoud en de methodiek daarop zullen aansluiten. Aanbieders van de vier interventies die gericht zijn op grensoverschrijdend gedrag in het algemeen vermelden op hun website dat zij de training kunnen toespitsen op de behoefte van de opdrachtgever.

3.2.4 Uitvoering en evaluatie

Geschiktheid van begeleiders (adequate selectie, juiste opleiding, voldoende ondersteund)

De meeste interventies die we vonden, worden aangeboden via trainingsbureaus en door docenten en personen die gespecialiseerd zijn in het onderwerp. We kunnen veronderstellen dat de begeleiders goed opgeleid zijn en ondersteund worden in hun werkzaamheden. Op basis daarvan kunnen we echter geen conclusies trekken over hun effectiviteit.

Evaluatie van resultaten

Evaluatie is een onmisbaar middel om zicht te krijgen op de effectiviteit van de interventies (Nation et al., 2013). Op de websites van de aanbieders van de interventies zijn er soms video's en citaten van deelnemers en uitvoerders te vinden, waarin verteld wordt dat de interventie succesvol is. Maar deze ervaringen geven geen (voldoende) beeld van de daadwerkelijke effectiviteit (Nation et al., 2013). De pilots van de twee *Burgermoed*-interventies zijn op verzoek van de overheid wel geëvalueerd. Op dit moment vindt er een nauwkeurige monitoringsevaluatie plaats van de *#DatMeenJeNiet*-interventie naar ingrijpen bij online discriminatie. De uitvoerders maken daarbij gebruik van een onderzoeksteam en een klankbordgroep bestaande uit experts.

3.3 Samenvatting

Wij hebben in Nederland in totaal veertien interventies gevonden die voldoen aan onze selectiecriteria. Vier daarvan zijn ontwikkeld voor het ingrijpen bij grensoverschrijdend gedrag in het algemeen, vier voor het ingrijpen bij fysieke agressie, vijf voor het ingrijpen bij discriminatie, en een voor het ingrijpen bij seksueel grensoverschrijdend gedrag.

Op basis van de beschikbare informatie hebben we bekeken wat er gezegd kan worden over de effectiviteit van deze interventies. De inzichten die we hebben opgedaan kunnen een indicatie geven van de effectiviteit van bestaande interventies, en van de werkzame elementen. Hieronder zetten

we conclusies op een rij die gebruikt kunnen worden voor het (verder) ontwikkelen van interventies rondom omstandergedrag in Nederland:

- * De meeste interventies zijn erg kort en eenmalig, wat indiceert dat deze mogelijk geen duurzaam effect hebben en dat de effecten die er zijn niet geborgd worden door de uitvoerders. Om omstandergedrag te kunnen beïnvloeden, is het nodig om omvangrijkere programma's te ontwikkelen.
- * In acht van de elf interventies wordt wetenschappelijke kennis toegepast, wat een indicator is voor de effectiviteit. Al de trainingen blijken bepaalde elementen van het *Bystander Intervention Model* te gebruiken in hun trainingsaanbod. Als niet alle stappen in de training worden meegenomen, indiceert dat echter dat er een grote kans is dat het omstandergedrag van de deelnemers in echte situaties niet verandert (Nickerson et al., 2014).
- * Ongeveer acht van de interventieprogramma's bieden naast theoretische en praktijkgerichte kennis ook de mogelijkheid om te oefenen met omstandersvaardigheden. Uit eerder onderzoek blijkt dat zonder toepasbare kennis en vaardigheden, omstanders in de praktijk minder vaak zullen ingrijpen. Daarom is het noodzakelijk dat er in interventies ook oefeningen aangeboden worden.
- * Met uitzondering van drie interventies zijn de Nederlandse interventies vermoedelijk niet geëvalueerd. En als er wel evaluaties hebben plaatsgevonden, dan zijn deze meestal bedoeld voor intern gebruik, en hebben ze als doel de klanttevredenheid te meten direct na de training.
- * Uit de evaluatie van de twee interventies rondom burgermoed blijkt dat het toepassen van kennis van het *Bystander Intervention Model* gecombineerd met praktische oefeningen de bereidheid van de deelnemers om in te grijpen verhoogt. Er zijn in de evaluaties echter geen resultaten vermeld over de werkelijke ervaringen met ingrijpen in de eerste maanden na de interventie. Opvallend is dat in de specifieke Nederlandse context belemmeringen kunnen ontstaan vanuit al bestaande regels (zoals bij het beleid van vervoersbedrijven ten aanzien van agressie-tolerantie) en de aanwezigheid van anderen met formele functies die als meer geschikt worden geacht om in te grijpen (bijvoorbeeld op het voetbalveld). Deze bevindingen geven aan dat het nuttig kan zijn om bij het ontwikkelen van interventies rekening te houden met bestaande wet- en regelgeving, en met de grenzen tussen de bevoegdheid van burgers en formele en officiële personen, zoals de politie. Welke rechten en plichten heeft een burger bij het ingrijpen? Wat is wettelijk toegestaan en wat niet?
- * Op basis van beschikbare informatie over de algemene interventies bij de eerste drie is te betwijfelen of deze effectief zijn: deze zijn erg kort (1,5 uur), geven geen inhoudelijke kennis over grensoverschrijdend gedrag, en bevatten geen oefeningen.
- * Een interventie die opvalt is de #DatMeenJeNiet-campagne, waarbij omstanders getraind worden om actief in te grijpen bij situaties van online discriminatie. Op basis van de beschikbare informatie beoordelen wij de effectiviteit van deze interventie als zeer kansrijk. Hierbij spelen de volgende factoren een rol:
 - De interventie wordt gedurende een langere periode toegepast, deelnemers worden een langere periode ondersteund met zowel theoretische kennis als praktische vaardigheden en oefeningen.
 - Het programma wordt ook extern geborgd door een breed beschikbare e-learning tool (in ontwikkeling).
 - Het programma is gebaseerd op wetenschappelijke kennis en heeft een doorgaande evaluatieprocedure.
 - Er wordt gebruikgemaakt van rolmodellen, wat effectief blijkt te zijn bij interventieprogramma's gericht op getuigen van discriminatie.

Samenvatting en conclusie

Recente maatschappelijke ontwikkelingen wijzen uit dat actief ingrijpen bij grensoverschrijdende situaties zowel bij burgers als bij de overheid hoog op de agenda staat. Denk aan de toenemende solidariteit van mensen bij racisme, de aanmoediging van burgers door de overheid om actief verantwoordelijkheid te nemen voor de veiligheid in de publieke ruimte, en de onveilige situaties die de kop op steken door maatregelen in verband met de coronacrisis. Vanuit gemeente Utrecht signaleren we de behoefte om meer te weten te komen over de handelingsperspectieven van omstanders. Er bestaan in Nederland echter weinig interventies die daarop gericht zijn. Grensoverschrijdend gedrag kan vaak beëindigd worden door het te signaleren, bespreekbaar te maken en een sociale norm te stellen (Nelson, Dunn & Paradies, 2011). Maar omstanders weten vaak niet hoe ze moeten ingrijpen, of zijn bang om dat te doen. Er is behoefte aan meer kennis over handelingsperspectief en omstandergedrag.

Met **grensoverschrijdend gedrag** bedoelen we omgangsvormen die door de persoon die het ondergaat als gedwongen en/of ongewenst worden ervaren. In het bijzonder wanneer er sprake is van een bedreigende, vijandige, beledigende, sociaal onveilige of kwetsende situatie.

Met **omstanders** bedoelen we in dit rapport individuen die getuige zijn van grensoverschrijdend gedrag, maar daar niet direct als pleger of slachtoffer bij betrokken zijn. In wetenschappelijke literatuur wordt er onder omstander 'passieve getuige' verstaan. Actieve omstanders zijn mensen die actief ingrijpen in de situatie door (1) zich uit te spreken tegen het grensoverschrijdende gedrag of (2) anderen te overtuigen om te reageren op het grensoverschrijdende gedrag.

De bedoeling van dit verkennende onderzoek is meer inzicht te krijgen in wat omstanders kunnen doen als zij getuige zijn van grensoverschrijdend gedrag, en wat ze nodig hebben om te kunnen ingrijpen. Daarbij willen we praktische aanbevelingen formuleren voor burgers en professionals over hoe zij het beste kunnen ingrijpen. We hebben daartoe de volgende onderzoeksvragen geformuleerd:

Hoe kunnen wij omstanders voldoende toerusten (met behulp van interventies) om te kunnen ingrijpen bij situaties van discriminatie en seksueel geweld?

Deelvragen:

1. Wat weten we uit de literatuur over 'wat werkt' in het algemeen over het toerusten van omstanders om effectief te kunnen ingrijpen bij grensoverschrijdend gedrag?
2. Welke werkzame mechanismen zijn er bekend voor het activeren van en het ingrijpen door omstanders bij (1) discriminatie en (2) seksueel grensoverschrijdend gedrag en seksueel geweld in het bijzonder?
3. Welke interventies zijn er in Nederland al beschikbaar om omstanders toe te rusten om in te grijpen? Wat is er bekend over de effectiviteit daarvan?

Om deze vragen te beantwoorden hebben wij kennis verzameld uit wetenschappelijke literatuur. Vervolgens hebben we een inventarisatie gemaakt van de Nederlandse interventies en hebben we deze bestudeerd, waarbij de rol van omstanders bij seksueel grensoverschrijdend gedrag en bij discriminatie centraal stond. De resultaten hebben we getoetst bij een leescommissie. In de volgende paragrafen omschrijven we onze bevindingen per onderzoeksvraag. In de slotparagraaf vertalen we onze conclusies in praktische aanbevelingen.

4.1 Deelvraag 1: Wat weten we uit de literatuur over 'wat werkt' in het algemeen over het toerusten van omstanders om effectief te kunnen ingrijpen bij grensoverschrijdend gedrag?

Volgens het *Bystander Intervention Model* moeten omstanders stapsgewijs een cognitief proces doorlopen. In de praktijk worden bepaalde stappen soms overgeslagen voordat er wordt ingegrepen. Onderzoek toont aan dat in programma's van omstanderinterventies het beste alle stappen worden aangekaart. Wat werkt per stap om ervoor te zorgen dat omstanders de obstakels overwinnen?

1. Om grensoverschrijdend gedrag te kunnen opmerken en herkennen, gelden er bepaalde voorwaarden. Het is wenselijk dat omstanders:
 - a. in staat zijn om signalen op te vangen uit hun omgeving. Een omstander die met iets anders bezig is, merkt mogelijk niet dat er iets mis is. Ook wanneer de gebeurtenis minder opvallend is, is er een grotere kans dat het niet opgemerkt wordt
 - b. voldoende kennis hebben over: (1) de vormen en 'definitie' van grensoverschrijdend gedrag en de situaties waarin het kan plaatsvinden; (2) de schaal en ernst van het probleem en de feiten en cijfers van grensoverschrijdende situaties; (3) de oorzaken, verscheidene houdingen en gedragingen die geassocieerd worden met het specifieke grensoverschrijdende gedrag; (4) het effect van grensoverschrijdend gedrag op het slachtoffer en de omstanders (omstandereffect).
2. Omstanders moeten in staat zijn de situatie te beoordelen als een noodgeval waarbij ingrijpen nodig is. Hiervoor is het belangrijk dat omstanders:
 - a. de dynamiek van de grensoverschrijding tussen dader en slachtoffer op een juiste manier interpreteren. Daarvoor is het noodzakelijk dat de omstander zich er voldoende van bewust is dat de situatie, tegen verwachting in, een noodgeval kan zijn, ook wanneer (1) het slachtoffer zich wellicht niet verzet of niet protesteert tegen de dader; (2) het erop lijkt dat de dader niet bewust over de grenzen van het slachtoffer wil gaan (er is geen excuus voor grensoverschrijdend gedrag); en (3) het slachtoffer en de dader een bestaande relatie hebben;
 - b. zich ervan bewust zijn dat wanneer er ook andere omstanders zijn, er een grotere kans is op 'kuddegedrag': als iemand niet ingrijpt, zijn anderen geneigd om te denken dat er niets

mis is. Hoe minder ernstig de situatie lijkt, hoe groter de kans dat anderen niet ingrijpen, en andersom. En hoe minder ernstig de situatie lijkt, hoe groter de kans dat anderen niet zullen meehelpen wanneer de omstander behoefte heeft aan de medewerking van andere omstanders, en andersom.

3. Omstanders moeten verantwoordelijkheid nemen om in te grijpen.
 - a. Omstanders kunnen denken dat anderen wel zullen ingrijpen, met als gevolg dat er niets gedaan wordt en niemand zich individueel verantwoordelijk voelt. De omstander moet dus niet veronderstellen dat anderen zullen ingrijpen, want hoe meer omstanders er aanwezig zijn, hoe meer mensen hetzelfde denken, met als resultaat dat er uiteindelijk niet wordt ingegrepen. Wanneer de omstander andere omstanders kent, zal hij of zij meer geneigd zijn om toch verantwoordelijkheid te nemen om in te grijpen.
 - b. Door deze neiging van omstanders om als individu geen verantwoordelijkheid te nemen, is het noodzakelijk dat ingrijpen als een gezamenlijke verantwoordelijkheid wordt gezien. Binnen een groep mensen zou actief omstandergedrag de norm moeten zijn. Zo'n gezamenlijke norm kan voorspeller zijn van ingrijpen. Wanneer omstanders elkaar niet kennen, kunnen ze de heersende sociale norm als te positief inschatten. Daardoor kunnen ze de situatie ten onrechte als niet-grensoverschrijdend beoordelen, waardoor ze geen noodzaak zien om in te grijpen. Voor het collectieve verantwoordelijkheidsgevoel is het daarom bevorderlijk als in een bepaalde context sociale normen duidelijk gecommuniceerd worden en er een gevoel van saamhorigheid is (let wel: saamhorigheid alleen is niet voldoende zonder sterke sociale normen).
4. Omstanders moeten over de juiste vaardigheden beschikken om te kunnen ingrijpen. Wanneer iemand weet hoe te handelen, vergroot dat de kans dat hij of zij ook daadwerkelijk in actie komt. Hierbij gaat het om theoretische en praktische kennis van (communicatie)technieken. Het is belangrijk dat de vaardigheden van de omstander toegespitst zijn op de specifieke context en situatie.
5. Bij de laatste stap moet de werkelijke beslissing gemaakt worden om in te grijpen.
 - a. *De voordelen wegen zwaarder dan de nadelen.* Een voorwaarde om deze stap te maken, is dat de omstander beoordeelt dat het ingrijpen meer voordelen dan nadelen heeft (kosten-batenanalyse). Bij een groot persoonlijk veiligheidsrisico kan de omstander beslissen om niet in te grijpen. Bij deze stap moeten omstanders kunnen beoordelen wat verstandig is te doen, gelet op de risico's van de situatie. Een andere reden om niet in te grijpen is dat de sociale status van de omstander daarmee in gevaar komt. Wanneer er kans is op imagoverlies, wordt de wil om te helpen kleiner.
 - b. *Gevoel van eigen en collectieve effectiviteit.* Wanneer een omstander zelfvertrouwen heeft en ook het vertrouwen heeft dat zijn of haar actie tot gewenste resultaten kan leiden, is er een grotere kans dat hij of zij ingrijpt. Daarnaast geldt ook dat wanneer een groep omstanders denkt dat hun collectieve inzet een grote slagingskans heeft, ze meer geneigd zijn om in te grijpen. Het inzetten van leiders, rolmodellen en positieve sociale normen kan hierbij helpen.

Naast deze reeks beslissingen en cognitieve obstakels blijken er nog drie factoren een rol te spelen bij het wel of niet ingrijpen:

1. *Empathie en houding.* Wanneer omstanders empathie voelen en een positieve houding hebben ten opzichte van (de groep van) het slachtoffer, bevordert dat de kans om alle vijf fases van *Bystander Intervention Model* positief te doorlopen.
2. *Relatie met het slachtoffer.* Wanneer omstanders eerder contact hadden met iemand uit de slachtoffergroep of wanneer zij bevriend zijn met iemand uit de groep waar het slachtoffer toe behoort, zijn ze meer bereid om in te grijpen.
3. *Demografische en andere kenmerken van de omstander.*
 - a. In gevaarlijke situaties zijn vrouwen minder geneigd om in te grijpen dan mannen, wanneer er geen andere omstanders zijn.
 - b. Over het algemeen zijn vrouwen vaker geneigd om in te grijpen dan mannen.
 - c. Mensen met een linkse politieke oriëntatie grijpen vaker in.
 - d. Mensen die tot een gediscrimineerde groep horen, worden bij ingrijpen vaker afgerekend. Hun reacties bij situaties van grensoverschrijdend gedrag lopen ook sterker uiteen: ofwel ze zijn hyperalert voor deze situaties, ofwel ze zijn zich helemaal niet bewust van de grensoverschrijding.
 - e. Mensen uit de geprivilegieerde groep zijn minder goed in de staat om grensoverschrijdend gedrag te herkennen. Wanneer zij zich bewust zijn van en kennis hebben over ongelijkheden, hebben ze vaak ook last van schuldgevoelens en voelen zij zich verantwoordelijk om in te grijpen. Ze kunnen hun privilege wel benutten bij het ingrijpen omdat zij 'geloofwaardiger' overkomen dan de omstanders uit de groep slachtoffers.

4.2 Deelvraag 2: Welke werkzame mechanismen zijn er bekend voor het activeren van en het ingrijpen door omstanders bij (1) discriminatie en (2) seksueel grensoverschrijdend gedrag en seksueel geweld in het bijzonder?

De mechanismen van het *Bystander Intervention Model* zijn toepasbaar bij verschillende vormen van grensoverschrijdend gedrag. De verschillende typen grensoverschrijdend gedrag zijn af te leiden van structurele maatschappelijke systemen en overtuigingen van ongelijkheid: zo impliceert racisme de overtuiging dat mensen met een donkere huidskleur ongelijkwaardig zijn, en seksisme dat de vrouwelijke sekse ongelijkwaardig is. De specifieke houdingen en misvattingen per type grensoverschrijdend gedrag en de situaties waarin het gedrag voorkomt, zijn afhankelijk van de context. Het gebrek aan kennis hierover kan omstanders belemmeren om grensoverschrijdend gedrag te herkennen en de verantwoordelijkheid te nemen om in te grijpen. Het is dan raadzaam om in programma's voor omstanderinterventies informatie op te nemen over specifieke vormen van grensoverschrijdend gedrag, de specifieke contexten waarin het voorkomt, en over typerende houdingen, misvattingen en gedragingen. Hieronder zetten we de kenmerken van seksueel grensoverschrijdend gedrag (en seksueel geweld in het bijzonder) en discriminatie op een rij.

Seksueel grensoverschrijdend gedrag

- * Seksueel grensoverschrijdend gedrag is een structureel maatschappelijk probleem: iedereen kan slachtoffer worden, ongeacht geslacht en sekse, huidskleur, leeftijd, afkomst en capaciteit.
- * Het doet zich voor in verscheidene gradaties en uitingsvormen.
- * Het is in alle vormen en gradaties af te leiden van machtsongelijkheid tussen de genders en genormaliseerde genderrollen.
- * Vrouwen zijn het vaakst slachtoffer, en mannen zijn het vaakst dader. Daders zijn echter een klein percentage van de hele mannenpopulatie.
- * Seksueel geweld is zowel de oorzaak als het gevolg van genderongelijkheid en blijkt een vicieuze cirkel te zijn.

- * Omstandergerichte interventieprogramma's hebben een brede focus: zowel voor het activeren van omstanders, als voor het veranderen van sociale normen in de hele maatschappij.
- * Omstanders (en slachtoffers zelf) kunnen de ernst van de situatie vaak niet goed inschatten doordat zij misvattingen hebben over de gehanteerde begrippen, bijvoorbeeld over de definitie en de ernst van verkrachting. De zogeheten *rape myth* vermindert empathie en heeft daardoor een negatieve invloed op de bereidheid om in te grijpen.
- * Het omstandergedrag van mannen wordt meer beïnvloed door de *rape myth* dan dat van vrouwen. Door de verschillen in houding tussen de geslachten en de verschillen in de mate van slachtoffer-/daderschap kan seksueel geweld een gevoelig thema zijn in interventieprogramma's. Het is daarom raadzaam om omstanderinterventies afzonderlijk voor mannen en vrouwen te ontwikkelen. Een andere optie is om zowel mannen als vrouwen te laten deelnemen aan de interventietraining, maar de omstanderrol van de deelnemers centraal te stellen.

Discriminatie

- * Discriminatie vindt plaats wanneer personen nadeel ondervinden omdat zij tot een bepaalde groep behoren, of daartoe gerekend worden.
- * Discriminatie vindt plaats op verschillende gronden en heeft verschillende uitingsvormen. Het is altijd gebaseerd op ongelijkheid tussen mensen uit de dominante groep en mensen uit de minderheidsgroep. Kenmerkend voor discriminatie is dat hoe meer (stereotiepe) vooroordelen mensen hebben, hoe meer zij geneigd zijn om te discrimineren.
- * Vooroordelen kunnen tot uiting komen in uiteenlopende emoties en stereotypen ten opzichte van de verschillende groepen.
- * De mate waarin mensen zich bewust zijn van discriminatie, verschilt binnen een maatschappij per type discriminatie. Bij het ontwikkelen van lesmateriaal voor omstanderinterventies moet daar rekening mee gehouden worden.

4.3 Deelvraag 3: Welke interventies zijn er in Nederland al beschikbaar die omstanders toerusten om in te grijpen? Wat is er bekend over de effectiviteit daarvan?

In Nederland zijn er veertien interventies bekend waarin het ingrijpen bij grensoverschrijdend gedrag aan bod komt. Vier daarvan zijn omstanderinterventies in het algemeen, vier zijn er gericht op agressie en fysieke geweld, vijf op discriminatie, en een op seksueel grensoverschrijdend gedrag.

De meeste interventies zijn kortdurend en eenmalig, wat indiceert dat deze mogelijk geen duurzaam effect hebben, en de effecten niet geborgd worden door de uitvoerders. Om omstandergedrag te kunnen beïnvloeden, is het echter nodig om omvangrijkere programma's te ontwikkelen.

De #DatMeenJeNiet-campagne waarbij omstanders een langere periode getraind worden om actief in te grijpen in situaties van online discriminatie onderscheidt zich van de andere interventies. Op basis van de beschikbare informatie beoordelen wij de effectiviteit van deze interventie als kansrijk. Reden daarvoor is dat deze interventie gedurende een langere periode wordt uitgevoerd, zowel theoretische als praktische kennis deelt, en de mogelijkheid biedt om te oefenen. Het programma wordt extern geborgd door een e-learning tool (in ontwikkeling) die breed beschikbaar komt. Daarnaast wordt er gebruikgemaakt van rolmodellen, wat effectief blijkt te zijn bij interventieprogramma's gericht op omstanders van discriminatie. Ten slotte is het programma ontwikkeld op basis van wetenschappelijke kennis, en heeft het een doorgaande evaluatieprocedure.

In zeven van de overige interventies wordt wetenschappelijke kennis toegepast in het trainingsprogramma, wat een voorspeller is van effectiviteit. In de overige interventies zijn bepaalde elementen uit het *Bystander Intervention Model* onderdeel van het programma. Wanneer niet alle stappen van het model worden meegenomen in de trainingsinhoud, is de kans echter groot dat het omstandergedrag van de deelnemers in echte situaties niet verandert.

Met uitzondering van drie interventies – #DatMeenJeNiet en de twee trainingen rondom burgermoed – zijn de Nederlandse interventies voor zover wij weten niet geëvalueerd. Wanneer er wel evaluaties waren uitgevoerd, waren die meestal bedoeld voor intern gebruik, en hadden ze betrekking op de klanttevredenheid direct na de training.

In acht van de trainingen zijn er oefeningen met omstandersvaardigheden opgenomen, naast theoretische en praktische kennisoverdracht. Uit eerder onderzoek blijkt dat omstanders die niet beschikken over toepasbare kennis en vaardigheden minder vaak ingrijpen. Daarom is het voor de effectiviteit van het interventieprogramma noodzakelijk dat oefeningen er onderdeel van zijn. Uit de evaluatie van de twee interventies rondom burgermoed blijkt dat het toepassen van kennis uit het *Bystander Intervention Model*, gecombineerd met praktische oefeningen de bereidheid van de deelnemers om in te grijpen verhoogt. Er zijn echter geen resultaten vermeld over de werkelijke ervaringen met ingrijpen in de eerste maanden na de interventie. Opvallend is dat er in de specifieke Nederlandse context belemmeringen kunnen ontstaan vanuit al bestaande regels (zoals bij het beleid van vervoersbedrijven ten aanzien van agressie-tolerantie) en de aanwezigheid van anderen met formele functies die als meer geschikt worden gezien om in te grijpen (bijvoorbeeld op het voetbalveld). Deze bevindingen geven aan dat het nuttig kan zijn om bij het ontwikkelen van interventies rekening te houden met bestaande wet- en regelgeving, en met de grenzen tussen de bevoegdheid van burgers en formele en officiële personen, zoals de politie.

Concluderend kunnen we stellen dat de werkzame elementen van omstandergedrag en de principes van effectieve interventies in het Nederlandse aanbod onvoldoende worden toegepast. De elementen en principes zijn weliswaar in enige mate aanwezig, maar we hebben in Nederland geen uitvoerig onderbouwde omstanderprogramma's gevonden die effectief blijken te zijn. Een uitzondering is de interventie #DatMeenJeNiet: al zijn er nog geen directe resultaten beschikbaar, lijkt deze interventie kansrijk te zijn op basis van de werkzame mechanismen.

4.4 Hoofdvraag: Met welke interventies kunnen wij omstanders voldoende toerusten om te kunnen ingrijpen bij discriminatie en seksueel grensoverschrijdend gedrag?

Om de slagingskans van interventies te vergroten doen we de volgende aanbevelingen.

Zet in op de houding van de deelnemers ten opzichte van de specifieke grensoverschrijdende situatie

Bied informatie aan over de specifieke vorm van grensoverschrijdend gedrag waar de interventie op gericht is. Kennis over dit onderwerp helpt de deelnemers bij het herkennen van grensoverschrijdend gedrag en het nemen van verantwoordelijkheid. De volgende vragen kunnen daarbij als richtlijn fungeren:

- * Wat houdt specifiek grensoverschrijdend gedrag in, bijvoorbeeld discriminatie of verkrachting? Wat zijn de misvattingen en 'mythes' over (de ernst van) dat grensoverschrijdende gedrag?

- * In welke situaties doet (een specifieke vorm van) grensoverschrijdend gedrag zich voor?
- * Welke maatschappelijke houdingen en gedragingen veroorzaken grensoverschrijdend gedrag?
- * Wat is het effect van grensoverschrijdend gedrag op slachtoffers?
- * Wat is het 'omstandereffect'? Wat is de rol en verantwoordelijkheid van andere omstanders in de specifieke situatie? Wat is de kans dat zij ingrijpen als je dat zelf niet doet?
- * Wanneer is de situatie nog veilig genoeg om in te grijpen? Wanneer is het nodig om hulp in te roepen?
- * Wat zijn de rechten en plichten van een burger bij het ingrijpen? Wat is wettelijk toegestaan en wat niet? En wanneer is het raadzaam om de omstanderrol toe te kennen aan mensen met een formele en/of officiële functie?

Houd rekening met de demografische kenmerken van de doelgroep: mannen en vrouwen kunnen verschillend reageren op grensoverschrijdend gedrag. Kaart dit aan in de aanpak en oefen met vaardigheden die ervoor kunnen zorgen dat zowel mannen als vrouwen meer geneigd zijn om in te grijpen.

Zet in op de houding van deelnemers ten opzichte van de slachtoffergroep

- * Zet in op het empathisch vermogen en een positieve houding van de deelnemers ten opzichte van de groep slachtoffers. Houd rekening met de kenmerken van de doelgroep. Maak mensen met een geprivilegieerde positie (zoals mannen, witte mensen, heteroseksuele mensen, niet-moslims of mensen zonder een beperking) zich bewust van hun geprivilegieerde positie en reflecteer hierop tijdens de interventie. Laat hen praten over hun houding ten opzichte van de slachtoffergroep. Als er deelnemers uit de potentiële slachtoffergroep aanwezig zijn, laat hen dan vertellen over hun ervaringen, en modereer een discussie over privilege.
- * Zet in op het beïnvloeden van sociale normen en (gezamenlijke) verantwoordelijkheidsgevoel van de doelgroep. Het inzet van rolmodellen en een collectieve normen kunnen dit faciliteren. Kaart de angsten van omstanders bij het niet ingrijpen aan, zoals de angst voor statusverlies.
- * Als je interventieprogramma's maakt voor zowel potentiële daders als potentiële slachtoffers, zorg er dan voor dat ingrijpen gezien wordt als een universele verantwoordelijkheid van alle deelnemers.

Kenmerken en randvoorwaarden van het interventieprogramma

- * De interventie heeft de grootste slagingskans als alle elementen van het *Bystander Intervention Model* in het interventieprogramma zijn opgenomen.
- * Spits het programma inhoudelijk toe op het specifieke grensoverschrijdende gedrag.
- * Combineer theoretische kennis met praktische vaardigheden, toegespitst op de kenmerken van het specifieke grensoverschrijdende gedrag. Zorg ervoor dat de vaardigheden die geleerd worden ook toepasbaar zijn: werk met oefeningen of rollenspellen.
- * Reik vaardigheden aan die toegespitst zijn op de kenmerken van de specifieke grensoverschrijdende situatie.
- * Hoe langer het interventieprogramma duurt, hoe effectiever het zal zijn.
- * Zorg ervoor dat de resultaten van de interventie geborgd zijn.
- * Zorg ervoor dat de interventie geëvalueerd en de effectiviteit gemonitord wordt.

Bronnenlijst

- * Abbott, N., & Cameron, L. (2014). What makes a young assertive bystander? The effect of intergroup contact, empathy, cultural openness, and in group bias on assertive bystander intervention intentions. *Journal of Social Issues*, 70(1), 167-182.
- * Andriessen, I. (2017). *Discriminatie herkennen, benoemen en melden*. Sociaal Cultureel Planbureau.
- * Andriessen, I., Fernee, H., & Wittebrood, K. (2014). *Ervaren discriminatie in Nederland*. Sociaal Cultureel Planbureau.
- * Andriessen, I., Nievers, E., Faulk, L., & Dagevos, J. (2010). *Liever Mark dan Mohammed?* Sociaal Cultureel Planbureau.
- * Ashburn-Nardo, L., Morris, K. A., & Goodwin, S. A. (2008). The confronting prejudiced responses (CPR) model: Applying CPR in organizations. *Academy of Management Learning & Education*, 7(3), 332-342.
- * Banyard, V. L. (2011). Who will help prevent sexual violence: Creating an ecological model of bystander intervention. *Psychology of violence*, 1(3), 216-229.
- * Banyard, V. L., & Moynihan, M. M. (2011). Variation in bystander behavior related to sexual and intimate partner violence prevention: Correlates in a sample of college students. *Psychology of Violence*, 1(4), 287.
- * Banyard, V. L., Moynihan, M. M., Cares, A. C., & Warner, R. (2014). How do we know if it works? Measuring outcomes in bystander-focused abuse prevention on campuses. *Psychology of Violence*, 4(1), 101-115.
- * Banyard, V. L., Plante, E. G., & Moynihan, M. M. (2005). *Rape prevention through bystander education: Bringing a broader community perspective to sexual violence prevention*. US Department of Justice.
- * Berkowitz, A. D. (2010). Fostering healthy norms to prevent violence and abuse: The social norms approach. *The prevention of sexual violence: A practitioner's sourcebook*, 147-171.
- * Berlo, W. van, & Beek, I. van (2018). *Whitepaper Seksuele grensoverschrijding en seksueel geweld. Feiten en cijfers*. Utrecht: Rutgers & Movisie.
- * Boes, L. A. (2014). *Confronting Prejudice: Identifying Factors of Nontarget Confrontation*. Thesis. Fargo: North Dakota State University.
- * Bool, M., Felten, H., & Rensen, P. (2019). *Wat verandert. De waard van werkzame mechanismen voor de praktijk van sociaal werk*. Movisie: Utrecht.

- * Boom, A. ten, & Wittebrood, K. (2019). *De prevalentie van huiselijk geweld en kindermishandeling in Nederland*. Ministerie van Justitie en Veiligheid. Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum.
- * Brinkman, B. G., Dean, A. M., Simpson, C. K., McGinley, M., & Rosén, L. A. (2015). Bystander intervention during college women's experiences of gender prejudice. *Sex Roles*, 72(11-12), 485-498.
- * Burt, M. R. (1980). Cultural myths and supports for rape. *Journal of personality and social psychology*, 38(2), 217.
- * Charkaoui, N. (2019). *Racisme. Over wonden en veerkracht*. Berchem: EPO.
- * Czopp, A. M., & Monteith, M. J. (2003). Confronting prejudice (literally): Reactions to confrontations of racial and gender bias. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 29(4), 532-544.
- * Darley, J. M. & Latané, B. (1968). Bystander intervention in emergencies: Diffusion of responsibility. *Journal of Personality and Social Psychology*, 8(4, Pt.1), 377-383.
- * Dessel, A. B., Goodman, K. D., & Woodford, M. R. (2017). LGBT discrimination on campus and heterosexual bystanders: Understanding intentions to intervene. *Journal of Diversity in Higher Education*, 10(2), 101-116.
- * Dovidio, J. F., Piliavin, J. A., Schroeder, D. A., & Penner, L. A. (2006). *The social psychology of prosocial behavior*. Mahwah, NJ: Erlbaum
- * Eisenberg, N., & Fabes, R. A. (1990). Empathy: Conceptualization, measurement, and relation to prosocial behavior. *Motivation and Emotion*, 14, 131-149.
- * Felten, H. & Broekroelofs, R. (2020, 19 maart). *Ingrijpen bij discriminatie als omstander: het nut, de noodzaak en de tips*. KIS. Geraadpleegd van <https://www.kis.nl/artikel/ingrijpen-bij-discriminatie-als-omstander-het-nut-de-noodzaak-en-de-tips>
- * Felten, H., Taouanza, I., & Broekroelofs, R. (2018). *Meerdere vliegen in één klap. Onderzoek naar hoe verschillende vormen van discriminatie tegelijkertijd te verminderen zijn*. Utrecht, KIS.
- * Felten, H., & Vijlbrief, A. (2018). *Doing it for optimal impact. Tips voor effectiever discriminatie verminderen van LHBTI's in voorlichtingen, trainingen en workshops*. Utrecht: Movisie.
- * Fenton, R. A., Mott, H. L., McCartan, K., & Rumney, P. (2016). *A review of evidence for bystander intervention to prevent sexual and domestic violence in universities*. London: Public Health England.
- * Fischer, P., Krueger, J. I., Greitemeyer, T., Vogrincic, C., Kastenmüller, A., Frey, D., Heene, M., Wicher, M. & Kainbacher, M. (2011). The bystander-effect: a meta-analytic review on bystander intervention in dangerous and non-dangerous emergencies. *Psychological bulletin*, 137(4), 517-537.

- * Fisher, B. S., Cullen, F. T., & Turner, M. G. (2000). The Sexual Victimization of College Women. Research Report. Washington DC: ERIC.
- * Gelinck, R., Rensen, P., Hensen, N., Bastiaanssen, I., Dale, D. van, Vugt, M. van, & Herps, M. (2018). *Erkenning van interventies. Criteria voor gezamenlijke kwaliteitsbeoordeling 2019-2022*. Utrecht [et al.]: RIVM, Nederlands Jeugdinstituut, Kenniscentrum Sport, Trimbos instituut, Vilans, Movisie, Nederlands Centrum Jeugdgezondheid.
- * Gidycz, C. A., Orchowski, L. M., & Berkowitz, A. D. (2011). Preventing sexual aggression among college men: An evaluation of a social norms and bystander intervention program. *Violence against women*, 17(6), 720-742.
- * Greitemeyer, T., Fischer, P., Kastenmüller, A., & Frey, D. (2006). Civil courage and helping behavior: Differences and similarities. *European Psychologist*, 11(2), 90-98.
- * Hockett, J. M., Smith, S. J., Klausing, C. D., & Saucier, D. A. (2016). Rape Myth Consistency and Gender Differences in Perceiving Rape Victims: A Meta-analysis. *Violence Against Women*, 22(2): 139–167.
- * Hoxmeier, J. C., O'Connor, J., & McMahon, S. (2019). "She Wasn't Resisting" : Students' Barriers to Prosocial Intervention as Bystanders to Sexual Assault Risk Situations. *Violence Against Women*, 25(4), 485-505.
- * Huijsman, M., Melick, G. van, & Helsloot, I. (2015). *Burgermoed als bijdrage aan veiligheid. Een praktijkonderzoek in opdracht van de SMV naar de redelijkheid en mogelijkheid van burgermoed op en rond het voetbalveld. Pilottraining 'Burgermoed op en rond het voetbalveld'*. Renswoude: Crisislab.
- * Jenkins, L. N., & Nickerson, A. B. (2017). Bullying participant roles and gender as predictors of bystander intervention. *Aggressive behavior*, 43(3), 281-290.
- * Katz, J., Federici, D. & Ramos-Dries, T. (2019). Amnestic heterosexism and bystander responses to anti-gay bullying. *Journal of Homosexuality*, 66(1): 1-16.
- * Kroeper, K. M., Sanchez, D. T., & Himmelstein, M. S. (2014). Heterosexual men's confrontation of sexual prejudice: The role of precarious manhood. *Sex Roles*, 70(1-2), 1-13.
- * Kunstman, J. W., & Plant, E. A. (2008). Racing to help: Racial bias in high emergency helping situations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 95(6), 1499-1510.
- * Latané, B., & Darley, J. M. (1970). *The unresponsive bystander: Why doesn't he help?* New York: Appleton-Century-Crofts.
- * Lawson, T. J., McDonough, T. A., & Bodle, J. H. (2010). Confronting prejudiced comments: Effectiveness of a role-playing exercise. *Teaching of Psychology*, 37(4), 257-261.
- * Leone, R. M., Oyler, K. N., & Parrott, D. J. (2020). Empathy is not enough: the inhibiting effects of rape myth acceptance on the relation between empathy and bystander intervention. *Journal of Interpersonal Violence*, 0886260519900328.

- * Lochem, P. van, Huijsman, M., Hendriks, R., & Helsloot, I. (2014). *Burgermoed als oplossing voor onveiligheid in het openbaar vervoer? Een literatuuronderzoek in opdracht van de SMV naar de wenselijkheid en mogelijkheid dat reizigers ingrijpen in situaties van sociale onveiligheid in het openbaar vervoer*. Renswoude: Crisislab.
- * Lochem, P. van, Stijf, D., & Helsloot, I. (2015). *Burgermoed als bijdrage aan veiligheid. Een praktijkonderzoek in opdracht van de SMV naar de redelijkheid en mogelijkheid van burgermoed in het openbaar vervoer. Pilottraining 'Burgermoed in het openbaar vervoer'*. Renswoude: Crisislab.
- * McKee, M. (2014). *Dispositional and situational predictors of Anti-Racist bystander intervention on behalf of Indigenous Australians*. Thesis. Perth: Murdoch University.
- * Mehlbaum, S. & Van Steden, R. (2016). *Tussen 112 bellen en een rotschop geven. Burgermoed vanuit maatschappelijk, politiek en juridisch perspectief*. Amsterdam / Den Haag: Vrije Universiteit / Stichting Maatschappij en Veiligheid.
- * Nation, M., Crusto, C., Wandersman, A., Kumpfer, K. L., Seybolt, D., Morrissey-Kane, E., & Davino, K. (2003). What works in prevention: principles of effective prevention programs. *American psychologist*, 58(6-7), 449-456.
- * Nelson, J. K., Dunn, K. M., & Paradies, Y. (2011). Bystander anti-racism: a review of the literature. *Analyses of Social Issues and Public Policy*, 11(1), 263-284.
- * Neto, Y. F., & Pedersen, A. (2013). No time like the present: Determinants of intentions to engage in bystander anti-racism on behalf of Indigenous Australians. *Journal of Pacific Rim Psychology*, 7(1), 36-49.
- * Nickerson, A. B., Aloe, A. M., Livingston, J. A., & Feeley, T. H. (2014). Measurement of the bystander intervention model for bullying and sexual harassment. *Journal of adolescence*, 37(4), 391-400.
- * Omlo, J. (2020). *Verzetten, vermijden of veranderen? Reageren op discriminatie en stigmatisering*. Rotterdam: Art.1 en Stichting RADAR.
- * Powell, A. (2011). *Review of bystander approaches in support of preventing violence against women. Preventing violence against women by increasing participation in respectful relationships*. Carlton: Victorian Health Promotion Foundation.
- * RADAR (2015). *Factsheet Discriminatie op grond van handicap/chronische ziekte*. [S.l.]: RADAR.
- * Redmond, J. D., Pedersen, A., & Paradies, Y. (2014). Psychosocial predictors of antiracist bystander action toward Indigenous Australians. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 20(4), 474-490.
- * Ridder, J. den, Andriessen, I., & Dekker, P. (2017). *Burgerperspectieven 2017/2*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- * Steele, B., Martin, M., Yakubovich, A., Humphreys, D. K., & Nye, E. (2020). Risk and Protective Factors for Men's Sexual Violence Against Women at Higher Education Institutions: A Systematic and Meta-Analytic Review of the Longitudinal Evidence. *Trauma, Violence, & Abuse*, November: 1524838020970900.
- * Stewart, K., Pedersen, A., & Paradies, Y. (2014). It's always good to help when possible, but...: obstacles to bystander anti-prejudice. *The International Journal of Diversity in Education*, 13(3), 39-53.
- * Taouanza, I., & Felten, H. (2017). *Online discriminatie aanpakken: wat werkt? Een eerste verkennend onderzoek*. Utrecht: Movisie.
- * Twisk, D., Cense, M., Vijlbrief, A., Felten, H., & Emmen, M.(2017). *Genderdiversiteit. Literatuurstudie. Alliantie Genderdiversiteit*. Utrecht: Rutgers & Movisie.
- * Wonderen, R. van, & Kapel, M. van (2017). *Oorzaken en triggerfactoren moslimdiscriminatie in Nederland*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

kennis en aanpak van
sociale vraagstukken